

Rijksgebouwendienst
Ministerie van Volkshuisvesting,
Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer

- 12 | Bouwen in de wei is verleden tijd
- 16 | Het mes snijdt diep in de rijksoverheid
- 20 | Rijksarchieven staan voor omwenteling
- 28 | De vormgeving van de A2 is monumentaal
- 51 | Het jaar van de biodiversiteit is begonnen

SMAAK

BLAD VOOR DE RIJKSHUISVESTING | FEBRUARI 2010 | JAARGANG 10 | NUMMER 45

STEDENBOUW
MONUMENTEN
ARCHITECTUUR
ARCHITECTUURBELEID
KUNST

45 | VERSCHUIVINGEN

39 Rietveld bouwde niet voor de eeuwigheid

28 Az verbindt grote steden met grote gebaren

44 Franse ambassade trekt in bijzonder monument

36 Nieuwe methode van bouwinspectie beproefd

20 Elk archief heeft zijn eigen schatten

48 Defensiemuseum Soesterberg gaat van start

16 Roel Bekker over de afslanking van het rijk

51 Vlinders en fossielen in centrum biodiversiteit

58 Bomen behouden juist verval vesting

12 Stedelijke verdichting is opgave van morgen

Op de cover: De Az ter hoogte van Leidsche Rijn, Utrecht, foto van Siebe Swart

SMAAK, blad voor de rijkshuisvesting, is een uitgave van de Rijksgebouwendienst. SMAAK verschijnt vijf maal per jaar. Het aanvragen van nummers kan schriftelijk via de Rgd-Infofoon (IPC 465), Postbus 20952, 2500 EZ Den Haag of per email info.infofoon@minvrom.nl. Via deze adressen zijn ook vorige nummers van smaak te bestellen.

Meer info bij de Rgd-Infofoon 0800-899 11 03 of op www.rijksgebouwendienst.nl.

Abonneren op smaak kan via info.infofoon@minvrom.nl, via smaak@pondres.nl, via nummer 0800-899 11 03 of via www.rijksgebouwendienst.nl

Prijs voor een jaargang is 25 euro, losse nummers 5 euro.

SMAAK is te koop bij Selexyz (Amsterdam, Den Haag, Rotterdam), Atheneum Nieuwscentrum (Amsterdam) en de NAI Bookshop (Rotterdam).

HOOFDREDACTEUR/EINDREDACTIE:

Jaap Huisman

MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER:

Jaapjan Berg, Jaco Boer, Rolf de Boer, Linda Huijsmans, Michiel Hulshof, Xandra de Jongh, Egbert Koster, Ben Maandag, Carien Overdijk, Frank van de Poll, Marianne Schijf, Anka van Voorthuysen

FOTOGRAFEN:

Roger Dohmen, Thea van den Heuvel, Marcel Kentin, Luuk Kramer, Cary Markerink, Maaten Noordijk, Robert Oerlemans, Eran Oppenheimer, Roelof Pot, Frans Scheellekens, Janine Schrijver, Siebe Swart, Levien Willemse.

VORMGEVING:

Barlock, Den Haag

DRUK:

DeltaHage, Den Haag

VERSPREIDING:

Pondres, Tilburg

STEDENBOUW
MONUMENTEN
ARCHITECTUUR
ARCHITECTUURBELEID
KUNST

INHOUD

04 | Hoofdredactioneel

NIEUWS

- 05 | Leiden centrum van de biodiversiteit
- 05 | Weg vrij voor dok op Zuidas
- 06 | Paleis op de Dam zeer in trek
- 06 | Resultaten Experiment overhandigd aan minister
- 06 | Studie naar IJmeerverbinding
- 07 | Weer prijs voor Almeerse tbs-kliniek

08 | Nicolaas Matsier bezoekt Comenius-mausoleum

VERSCHUIVINGEN

- 12 | Binnenstedelijk bouwen wordt de uitdaging
- 16 | Roel Bekker: een slankere maar ook betere overheid
- 20 | Deel 1 serie Rijksarchieven: onbekende schatten
- 24 | Onderzoekslab helpt jong talent op weg
- 28 | De Az door de ogen van Siebe Swart
- 36 | Asbest, legionella, energieprestatie: alles onder controle
- 39 | Bertus Mulder restaureert Rietveldpaviljoen
- 42 | Spanning in het Rijksmuseum
- 44 | Kodakgebouw wordt onderkomen van de Fransen

ANDERE SMAKEN

- 48 | Consortium doet ook museale inrichting Defensiemuseum
- 51 | Centrum biodiversiteit is zeer ambitieus
- 58 | Bomen houden Naardens fort intact
- 60 | Opnieuw: houtimitaties Haarlemse rechtbank
- 61 | Opnieuw: Camouflagekunst Volkenkunde
- 62 | Shanghai 2010: bouw paviljoen ligt op schema
- 64 | Boeken en exposities: Jane Jacobs, Luuk Kramer, Cary Markerink, Germaine Kruijff
- 66 | Jaaroverzicht 2009

NASMAAK

68 | Wite de Savornin Lohman, curator Paleis Soestdijk

VAN DE REDACTIE

TEKST: JAAP HUISMAN
FOTOGRAFIE: LEVIEN WILLEMSE

Negen jaar bestaat het tijdschrift SMAAK nu en steeds luidde de kritiek: waar slaat die naam op? Niet zelden denken lezers van doen te hebben met een culinair magazine en net zo vaak moet ik uitleggen dat het een afkorting is voor stedenbouw, monumenten, architectuur(beleid) en kunst.

Als je terugkijkt naar de eerste SMAAK en de editie die U nu in handen hebt, is er een wereld van verschil. In negen jaar tijd is klaarblijkelijk de Rijksgebouwendienst ingrijpend veranderd – en is het logisch dat een tijdschrift mee verandert. Lag in de eerste jaargangen nog de nadruk op (architectonische) projecten van de Rijksgebouwendienst die toen nog intensief bouwde (met een aparte divisie architecten), het accent is geleidelijk verschoven naar het begeleiden van projecten, het sturen van processen en het leveren van kennis. De Rijksgebouwendienst is geworden tot een vraagbaak (of kennisinstituut) als het gaat om duurzaamheid, brandveiligheid en innovatieve bouwmethodes. Leverancier van expertise dus, met speciale aandacht voor monumenten omdat die een belangrijk bestanddeel van de portefeuille uitmaken. Tegenwoordig komt daar de opgave van herbestemming van monumenten bij. Natuurlijk wordt er nog ontworpen en gebouwd, zoals de ministeries

van BZK en Justitie, Europol en een nieuwe TBS-kliniek in het Brabantse Zeeland, maar steeds vaker wordt samenwerking gezocht met de markt zoals vermoedelijk met de nieuwbouw van de Hoge Raad zal gebeuren.

SMAAK kan zich daar niet aan onttrekken. En zo laten 45 nummers over negen jaar zich aardig beschouwen als een weerspiegeling van de aanwezige rijksoverheid tot een rijksoverheid die wat bescheidener zijn plaats kent. Tegelijk profileert de rijksoverheid zich als een merk, als een eenheid met een huisstijl. Dat vindt zijn weerslag in het rijkslogo dat nu op alle ministeries en alle rijksdiensten prijkt, of briefpapier, jaarverslagen en in advertenties. Zo ook in SMAAK. Begonnen we in 2001 met het dakje (het vroegere logo van VROM), daarna volgde het balkje met de kleurrijke blokjes als logo. En nu zijn we dus toe aan het derde logo, het blauwe lintje met de leeuwen – het hoe en waarom kunt u teruglezen in SMAAK-40 van vorig jaar.

Samen met het rijkslogo is de broodletter veranderd, de Rijksoverheid Sans beheerst nu het tekstbeeld van SMAAK. En dan is er nog de stijl van de Rijksgebouwendienst zelf die in grote trekken bestaat uit verticaal

geplaatste koppen en tekstvakken. Maar verder blijft alles grotendeels bij het oude: zo is de cover tegenwoordig aflopend (waar eerst nog een wit kader omheenzat) maar blijft de titel gevangen in een banderol. Omdat gebleken is dat het format en het formaat beide nog lang niet verouderd zijn. Dat is een geruststellend gevoel voor zowel wij als makers en u als lezer. Je wil nu eenmaal graag de winkel blijven bezoeken waar de spullen op een logische, vertrouwde manier zijn uitgesteld. Een magazine is als een supermarkt, bedoeld om in te dwalen, niet om in te verdwalen.

NIEUWS

De gemeente Leiden zet stevig in op het thema biodiversiteit. Samen met de provincie Zuid-Holland steekt de gemeente acht ton voor de ontwikkeling van het park naast Naturalis en het monumentale Spinhuis. Maar dat is niet het enige; op kleine en grote schaal moet de stad Leiden de komende jaren uitgroeien tot de 'etalage' van biodiversiteit, met groene daken, met tunnels naar het Groene Hart en met een centrum van biodiversiteit (NCB) in wording. De stad en zijn omgeving is het bereik.

'Er is eigenlijk sprake van een samenloop van omstandigheden', zegt Mirte van Daalen, beleidsmedewerker stadsnatuur, water en parken van Leiden. In 2008 is de gemeente met de provincie Zuid-Holland en de milieudienst West-Holland gestart met een "Biodiversiteits Actieplan voor Leiden en omgeving". Er werden diverse bijeenkomsten met burgers belegd die een grote opkomst en veel enthousiasme ontlokten. Dit resulteerde in een "Gezamenlijke Visie Biodiversiteit"

Leiden wil hoofdstad biodiversiteit worden

die in juli 2009 in Naturalis werd gepresenteerd, met 60 grotere en kleinere projecten, sommige nieuw, sommige voortbordurend op bestaande initiatieven. In de plannen spelen de Hortus, Naturalis en het NCB een belangrijke rol.

Voor de viering van het jaar van de biodiversiteit wordt ook nauw samengewerkt met Naturalis. Dit wordt aangegrepen voor een prijsvraag: voor de winnende bijdrage is een geldsom gereserveerd. Daarnaast is er een klein fonds in het leven geroepen voor burgerinitiatieven. Omdat de provincie Zuid-Holland de Visie Biodiversiteit benut als basis voor hun groensubsidies, zijn ook de deuren geopend naar het rijk en Europa. 'En dan ben je verzekerd van miljoenen', aldus Van Daalen. Het uiteindelijke doel is om Leiden tot hoofdstad van biodiversiteit in Nederland en daarna Europa te laten uitgroeien. En misschien zit er zelfs wel meer in. (zie verder pagina 51)

Dok op de Zuidas toch mogelijk

Het ondergronds leggen van A10 en spoorlijn op de Zuidas is toch mogelijk en kan bovendien goedkoper dan uit eerdere modellen is gebleken. Dit is het resultaat van een onderzoek van Dirk Jan van den Berg, huidig voorzitter van de TU-Delft, voormalig SG van BZ en Ambassadeur in China. Hij heeft als nieuwe rijksvertegenwoordiger met partijen als Prorail, RWS en Amsterdam, maar ook in samenwerking met de rijksbouwmeester verkend hoe 'Zuidas-Dok boven water' ontwikkeld kan worden. In een eerdere model werden spoorlijn en snelweg boven elkaar in een tunnelbuis gelegd, terwijl Van den Berg ze juist

naast elkaar plaatst. In eerste instantie wordt zo de A10 ondergronds gebracht, daarna is het spoor aan de beurt. Het dokmodel heeft als grote voordeel dat er op het maaiveld gebouwd kan worden. Van den Berg (en hij niet alleen) gaf aan dat de mogelijkheid om bijvoorbeeld woningen te bouwen nu niet bestaat vanwege de scherpe fijnstof- en geluidsnormen. Bovendien wordt zo recht gedaan aan het streven naar stedelijke verdichting (zie elders in SMAAK). De Zuidas in Amsterdam ontwikkelt zich de afgelopen jaren tot dé Nederlandse toplocatie voor het vestigen van (internationale) bedrijven. Niet voor niets hebben

grote banken als ABN en ING hun hoofdkantoren er de laatste jaren naar toe verhuist.

De Zuidas is daarnaast het belangrijkste knooppunt en toekomstig bottleneck op de as Haarlemmermeer-Schiphol-Amsterdam-Almere, de hoofdader van de Noordvleugel (OV-SAAL). Niet voor niets werken Amsterdam en Rijk al jaren aan een oplossing voor de Zuidas.

Paleis op de Dam trekt record aantal bezoekers

Het gerenoveerde Paleis op de Dam in Amsterdam heeft in een half jaar tijd een recordaantal van 120.000 bezoekers weten te trekken. Het koninklijk paleis ging in juni afgelopen jaar open na een ruim drie jaar durende renovatie en restauratie. Het paleis is sindsdien het hele jaar open voor bezoekers. Alleen bij officiële gelegenheden is het monumentale gebouw gesloten. Voor de renovatie bezochten elk jaar 80.000 tot 100.000 mensen het paleis. De gevel van het Paleis op de Dam wordt momenteel ingrijpend gereinigd, reden waarom het complex rondom in de steigers staat.

Werkmaatschappij werkt IJmeerverbinding uit

Er is een nieuwe stap gezet op weg naar een betere verbinding tussen Almere en Amsterdam over en door het IJmeer. Op 29 januari hebben minister Camiel Eurlings (Verkeer en Waterstaat, programmaminister Randstad Urgent), minister Jacqueline Cramer (VROM), gedeputeerde Anne Blik (Provincie Flevoland) en wethouder Adri Duivesteyn (gemeente Almere) het Integraal Afspraken Kader Almere 2.0 (IAK) ondertekend. Dit IAK is een contract met afspraken over de groei van Almere, en heeft betrekking op tal van terreinen: woningbouw, infrastructuur, werkgelegenheid, cultuur, ecologie, onderwijs, sport en financiën. Met de ondertekening van

het IAK wordt het RAAM-besluit – Rijksbesluit Amsterdam Almere Markermeer – dat het kabinet op 6 november 2009 heeft genomen, vertaald in wederkerige afspraken.

Het IAK vormt de basis voor de verdere ontwikkeling van Almere; de groei naar de vijfde stad van Nederland. In een drietal werkmaatschappijen (Almere-Amsterdam, Almere Centrum-Weerwater en Almere Oosterwold) wordt begonnen met de uitwerking van de gebiedsontwikkelingen, waaronder de optimalisering van de IJmeerverbinding.

KUNST IN AMERSFOORT

In SMAAK-44 stond vermeld dat het beeld op de cover voorkomt in de Amersfoortse wijk Vathorst. Gesuggereerd werd dat Vathorst een achterstandswijk is – wat niet zo is, het is een Vinexlocatie – maar het beeld zelf staat wel in een prachtwijk, namelijk het Randwijckpark in de prachtwijk Kruiskamp in Amersfoort. Het beeld is een fragment van de stapelbeelden en hartenbankjes van Knikov. Initiatiefnemer van het sculptuurproject Marieke 2 is Vario Mundo in Amersfoort en niet het Atelier Rijksbouwmeester, zoals in het intro werd geschreven.

Opnieuw prijs voor TBS-kliniek Almere

De Oostvaarderskliniek van Studio M10 is bezig aan een ware zegetocht. Het complex heeft opnieuw een prijs gewonnen, dit keer Daylight Award 2010. De Daylight Award is een tweejaarlijkse kwaliteitsprijs voor utiliteits- en woningbouwprojecten in Nederland waarin een optimum bereikt is tussen daglichttoetreding, de toepassing van kunstlicht en het overige gebouwontwerp. De Daylight Award is in 2008 voor het eerst uitgereikt. Zij is in het leven geroepen om architecten en opdrachtgevers te belonen voor hun getoonde daglichtambitie en anderen te inspireren met bijzondere en goede voorbeelden van uitmuntende daglichtarchitectuur. Naast een kunstwerk van Han de Kluijver is aan de Daylight Award een

geld-bedrag verbonden van 1250 euro. De Award is een initiatief van de Stichting Living Daylights, Reed Business en VNU Exhibitions. De kliniek is onlangs ook al door de gemeente Almere uitgeroepen tot jong monument.

Studio M10 heeft volgens de jury met het ontwerp van FPC Oostvaarderskliniek Almere op onorthodoxe wijze invulling gegeven aan het doorgaans starre en dichtgetimmerde programma van eisen van opdrachtgever Rijksgebouwendienst. Op zich is dat al een prestatie van formaat. Daglicht is door het hele gebouw heen doelbewust als bouw materiaal toegepast. Dat resulteerde, samen met de consequente herhaling van prefab elementen, in een prettig gebouw waar zowel gebruikers als bewoners daglichttoetreding en uitzicht roemen als meerwaarde. Het meervoudige gebruik van de kwaliteit van daglicht; oriëntatie, uitzicht, sociale veiligheid, psychisch welbevinden, rust en natuurlijk als dynamische verlichtingsbron maakt dit gebouw zo bijzonder.

Beroepservaring voor architecten

Eind januari heeft minister Jacqueline Cramer van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer uit handen van Jo Coenen de publicatie 'WAT van experiment naar beroepservaringperiode' en een begeleidend manifest over beroepservaring in de architectenpraktijk ontvangen. Daarin adviseert Stichting Beroepservaring Jonge Architecten dat jonge, afgestudeerde architecten aanvullend op de reguliere universitaire opleidingen een tweejarige beroepservaringperiode moeten doorlopen die hen voorbereidt op een volwaardige beroepsuitoefening. "Dit boek en het manifest komen beiden op een goed gekozen moment. We staan namelijk aan de vooravond van het debat in de Tweede Kamer over de herziening van de Wet op de Architecten-titel, een debat dat ik met veel vertrouwen tegemoet zie", zei de minister.

De TBS-kliniek in de polder lijdt volgens de jury niet aan vormgeving terwijl het gebouw toch goed is vormgegeven. Het gebouw lijkt bovendien een verkapt protest tegen de gebruikelijke manier van aanbesteden. Kennelijk hoeft een relatief onervaren bureau als haar creativiteit de ruimte krijgt niet eerst vijf TBS-klinieken te bouwen om een goede TBS-kliniek af te leveren. In

Almere is iets ongekends bereikt in het bouwtype TBS-kliniek en deze manier van denken over invulling van een programma van eisen is in de optiek van de jury op meer bouwtypes toepasbaar. Andere genomineerden waren onder meer de Caballero Fabriek in Den Haag, Al Huis in Haarlem en Sterk Huis in het Friese Tjalleberd.

Het Experiment is begonnen in 2003 met als doel pas afgestudeerde architecten in twee jaar een brede praktijkervaring met het architectenberoep te laten opdoen en hen voor te bereiden op een volwaardige beroepsuitoefening. De directe aanleiding voor het Experiment ligt in de voorgenomen herziening van de Wet op de Architectentitel (WAT). Ook anticipeert het Experiment op ontwikkelingen in de beroepsuitoefening van ruimtelijk ontwerpers, de aansluiting van het universitair onderwijs op de beroepspraktijk en de aansluiting van Nederlandse praktijk op de internationale vakwereld.

Zes jaar en drie rondes van het Experiment verder, is de noodzaak van een ervaringsperiode overduidelijk. In het aangeboden manifest benadrukt de Stichting Beroepservaring Jonge Architecten dat het vak van architect de afgelopen

decennia veel omvattender en complexer is geworden en dat versterking van vakbekwaamheid van ruimtelijk ontwerpers bijdraagt aan de verbetering van onze leefomgeving. Een deel van het inzicht, de kennis en vaardigheden die in de beroepspraktijk noodzakelijk zijn kan per definitie niet in een onderwijssituatie worden geleerd, maar alleen in de praktijk zelf.

De universiteiten hebben herhaaldelijk zelf aangegeven, dat er geen sprake meer is van een volledige opleiding tot de praktijk van het beroep architect. In dat perspectief is een tweejarige beroepservaringperiode wenselijk en noodzakelijk. Ook in de ons omringende landen is zo'n periode verplicht om het beroep van architect te kunnen uitoefenen. Willen we onze concurrentiepositie behouden dan moeten we aansluiting zoeken bij het buitenland.

SenterNovem wordt Agentschap NL

SenterNovem is niet meer. Het instituut is begin 2010 opgegaan in Agentschap NL, waarin verder de EVD en Octrooiencentrum Nederland zijn opgenomen. Agentschap NL is op dit moment druk bezig met de implementatie van de rijksbrede huisstijl, zoals meer rijksdiensten. Agentschap NL is opgebouwd uit vijf thematische divisies.

WAUW GEBOUW

TEKST: NICOLAAS MATSIER
FOTOGRAFIE: ROBERT OERLEMANS

Een fantast maar dan wel een heel bijzondere

In Naarden, of all places, staat een mausoleum voor de Tsjechische denker Comenius. Waarom is deze wetenschapper daar terecht gekomen? Nicolaas Matsier leerde Comenius kennen toen hij Latijn gaf in Hilversum. Nu is hij teruggegaan naar Naarden en belicht leven en werk van deze 'fantast' die overal ter wereld door verschillende groepen wordt verheerlijkt.

Gebouwen hebben hun lotgevallen. In Naarden-Vesting verwijzen twee straatnamen – Kloosterstraat en Zusterenstraat – nog naar de oorspronkelijke functie van de kapel. Zo'n kapel was bestemd voor een aantal religieuze handelingen. Maar het klooster werd opgeheven. De katholieke kapel werd protestantse kerk, de kerk weeshuis, het weeshuis kazerne, de kazerne mausoleum. Het enige mausoleum, bij mijn weten, dat ons land rijk is – dat van Comenius. Hoe ziet een mausoleum er eigenlijk uit?

Het contrast tussen het oude uiterlijk van het gebouw en dat wat het nu herbergt (bijna zou ik zeggen: verbergt) kan niet groter zijn. Achter de gotische vijftiende-eeuwse muren en ramen blijkt de fraaie gewelfde binnenruimte in haar geheel ingericht te zijn als, of liever te dienen tot, mausoleum. De ruimte werd in de jaren dertig van de vorige eeuw door een legertje van Tsjechische kunstenaars en architecten getransformeerd tot het mausoleum van Comenius, alias Jan Amos Kominsk. Misschien is elk mausoleum een onmogelijkheid. Het heeft immers tot taak om het plechtige omhulsel te zijn van iets dat per definitie onzichtbaar is, namelijk een stoffelijk overschot. En dan ook nog eens het stoffelijk overschot van een man van de verbeelding, een groot Europees intellectueel.

Tsjechoslowakije heeft hoofdzakelijk in de verbeelding bestaan. Het land heeft het, als democratie, nauwelijks langer gemaakt dan een kwart eeuw. En dan moet je alles bij elkaar optellen: het Tsjechoslowakije van tussen 1918 en 1939, dat van tussen 1945 en 1948, en dat van tussen 1990 en 1993. De grenzen werden

getrokken en verlegd door twee Duitse nederlagen en het weggeroeste IJzeren Gordijn. Het nu resterende Tsjechië is het slot van een geschiedenis die in feite al teruggaat tot Johannes Hus. In 1415 eindigde deze kerkhervormer door toedoen van het Concilie van Konstanz op de brandstapel. Zijn as werd over de Rijn verstrooid om verering te voorkomen.

Maar zijn radicale denken schoot wortel. Tot op heden, schrijft Pavel Kohout, krijgt elke tweede zoon in Tsjechoslowakije de voornaam Jan. Naar Jan Hus – schitterend protest tegen paus en brandstapel. Ook Jan Amos Comenius (*1592) werd een kleine twee eeuwen na dato vernoemd naar Jan Hus. En hij zette diens radicale denken voort. Comenius was een man van het kaliber van Erasmus. Biografie en oeuvre zijn verpletterend. Het aantal kilometers dat hij heeft afgelegd is enorm. Hij liep (geen geld) van de universiteit van Heidelberg weer naar huis, vijfhonderd kilometer. Hij trok van Moravië naar Polen, Hongarije, Engeland, Zweden, Holland. Hij reisde van ballingschap naar ballingschap. Meer dan eens liet hij een huis, dat met bibliotheek en manuscripten en al in de as was gelegd, achter om elders opnieuw te beginnen. Zijn eerste en zijn tweede vrouw, zijn kinderen, kwamen om in het tumult van de Dertigjarige Oorlog. Comenius' leven en opvattingen zijn ondenkbaar zonder deze oorlog, die net als de Tachtigjarige in 1648 eindigde, maar een onvergelijkbaar verwoestender en gewelddadiger karakter had.

Steeds weer hervond Comenius, bij nieuwe beschermers, de hoop en de energie om verder te werken. Hij

Kapel met het
Comenius-mausoleum
in Naarden

ontmoette koningin Christina van Zweden (die prima Latijn had geleerd dankzij Comenius' leerboek, 'Janua Linguarum Reserata', 'De Deur Der Talen Geopend'). Hij sloeg een aanbod van Richelieu om naar Frankrijk te komen af. Hij bepleitte in Londen een Collegium Lucis, een internationale academie van wetenschappen. Hij wisselde van gedachten met Descartes in kasteel Endegeest. Hij werd geportretteerd door Rembrandt.

Comenius was een man van de verbeelding. Hij hoopte op een Tsjechische staat avant la lettre. Hij dacht na over een bijbelvertaling in het Turks en een wereldraad van kerken. Hij overwoog het ontwerp van een taal waarin het onmogelijk is om te liegen. Hij bepleitte een internationaal gerechtshof. Hij was de eerste die kleuteronderwijs noodzakelijk achtte. Hij wenste lager en hoger onderwijs voor meisjes net zo goed als voor jongens, en voor arme kinderen niet minder dan voor rijke. Hij was voorstander van

het leren van zowel Latijn als de volkstaal, in combinatie. Hij was de man die het aanschouwelijk onderwijs introduceerde. Het beroemdste schoolboek aller tijden, zijn 'Orbis Sensualium Pictus' ('De Zichtbare Wereld In Afbeeldingen'), is zowat overal in Europa tweetalig verschenen. Het was het eerste geïllustreerde schoolboek. Of liever, het was een boek waarin uitgaande van plaatjes onderwijs werd gegeven in zowel de taal als de alledaagse werkelijkheid. Hij liet leerlingen toneelstukjes opvoeren om zich de dingen eigen te maken.

En zo wordt hij tegenwoordig aan het hart gedrukt door zeer uiteenlopende beroepsgroepen en instellingen: de pedagogen aller landen, het Internationaal Gerechtshof, de Verenigde Naties, de Unesco, de Wereldraad van Kerken, de Internationale Academie van Wetenschappen, de Vrijmetselaars, de Tsjechen, de Slowaken, de Hongaren, de protestanten, de communisten, de dissidenten, de democraten. Voor de

Tsjechen en de Slowaken is hij een vader des vaderlands geworden. Het was op uitnodiging van Louis de Geer dat Comenius zich (1656) in Amsterdam vestigde. De Geer had de kanonnen geleverd aan de protestantse deelnemers aan de Dertigjarige Oorlog (en aan de Verenigde Oostindische en de Westindische Compagnie). De Geer werd, nadat hij het gebied waar de Zweedse ijzermijnen lagen had weten te verwerven, de grootste grondbezitter in Zweden. De realist en wapenfabrikant haalde de man van de verbeelding en de vrede, de theoloog en pedagoog, de uitgever en drukker Comenius naar Amsterdam, waar deze de helft van zijn werken opnieuw uitgaf.

Comenius' mausoleum, dat is duidelijk, kan zich nergens anders bevinden dan in het land dat zijn definitieve ballingsoord werd. Maar waarom Naarden? Het blijft een beetje raadselachtig. Zijn lijk werd per trekschuit, in november 1670, van Amsterdam naar Naarden

gebracht; dat is het enige wat vaststaat. Een aangetrouwd familielid van de De Geers, de dominee van de Waalse kerk, liet Comenius begraven in zijn eigen kerk, de voormalige kloosterkapel. Het mausoleum van de grote humanist en theoloog is een sober seculier bedevaartsoord geworden. De grote zwart marmeren grafplaat glanst in de vloer, een edelsteen, gezet in een wonderbaarlijk, door louter Tsjechische glazeniers en beeldhouwers vervaardigd, ensemble van ramen en hekken. Het mausoleum is een en al raam en hek. En al die glazeniers en beeldhouwers waren vrijmetselaars. Je krijgt de indruk dat heel Tsjechoslowakije in de jaren dertig door vrijmetselaars bewoond werd. In glas en beeld is de biografie van Comenius als schrijver en als balling in drievoud uitgebeeld. Recht tegenover elkaar bevinden zich in de muren forse gedenksteden met bemoedigende en hoopvolle teksten van zowel koningin Wilhelmina als Masaryk, de eerste president van Tsjechoslowakije. De stenen drukken elkaar als het ware de hand.

In het mausoleum zijn de jaren dertig voor altijd esthetisch gestold. Vreemd om te bedenken dat dit profane pelgrimsoord gebouwd werd door de nog jonge Tsjechoslowakse Republiek, een republiek die zelf pas na een eeuw of wat was thuisgekomen, maar hier in Naarden nu eer bewees aan haar beroemdste balling - allemaal vlak voordat de pleuris van de Tweede Wereldoorlog uitbrak.

VERSCHUIVINGEN

Veranderingen of verschuivingen, nee het is niet hetzelfde. Bij veranderingen gaat het om duidelijk zichtbare ingrepen waardoor je weet: zo was het vroeger niet. Verschuivingen zijn subtieler, bijna niet waarneembaar voor het blote oog. Ze voltrekken zich geleidelijk en heel voorzichtig. Neem alleen al de operatie Vernieuwing Rijksdienst. Ongeveer 13 duizend ambtenaren ruimen het veld, zonder dat er vette koppen in de kranten verschijnen. Alleen directe collega's zullen merken dat het wat leger wordt op de ministeries – en pas als departementen worden samengevoegd gaat de verschuiving over in een verandering.

Een letterlijke verschuiving vindt plaats in het hart van Nederland waar de A2 stukje bij beetje wordt verlegd, van oost naar west, van rechts naar links, onder de grond of onder een talud. De langste snelweg van Nederland openbaart zich aan de automobilist als een voortdurend wijzigend tracé, met nu eens brokken oud asfalt, dan weer nieuwe kunstwerken. Zo wordt er toegewerkt naar een staaltje infrastructuur dat breekt met anonimiteit en lelijkheid: het is het resultaat van workshops die onder aanvoering van het Atelier Rijksbouwmeester samen met LNV en Verkeer en Waterstaat zijn uitgevoerd. Ongemerkt rijdt de automobilist over een andere weg dan hij gewend is geweest.

De foto op deze pagina is een voorbode van een verandering. Het is de bouwput van het toekomstige Paleis van Justitie in het IJ te Amsterdam. Hé, stond hier niet een oud gebouwtje van de waterpolitie? Inderdaad, maar de nieuwe tijd vraagt om grote ingrepen. Ze beginnen met een lichte verschuiving van het krachtenveld.

En dan is er de verschuiving in SMAAK zelf: voor het eerst gaat het magazine op in de nieuwe rijkshuisstijl, niet pontificaal of radicaal anders, maar juist behoedzaam en voortbordurend op het oude format. Alleen kenners van de grafische vormgeving zal het opvallen, de rest leest of bladert als vanouds door hetzelfde blad.

Grote vraag is of mobiliteit ook wordt teruggedrongen

VERSCHUIVINGEN

Bouwen op opgespoten land heeft zijn tijd gehad

College Rijksadviseurs pleit voor stedelijke verdichting

TEKST: EGBERT KOSTER
FOTOGRAFIE: JANINE SCHRIJVER

Als het aan het College van Rijksadviseurs ligt, wordt bouwen op ondergespoten weiland binnenkort eerder uitzondering dan regel. Concentratie van nieuwbouw in bestaand bebouwd gebied heeft volgens de adviseurs vele voordelen. Het is niet alleen veel duurzamer maar leidt ook tot een kwalitatief hoogwaardiger leefomgeving. Zowel binnen de steden en dorpen zelf, als in het landelijk gebied daarbuiten. De visie 'Prachtig Compact NL', die 11 januari door rijksbouwmeester Liesbeth van de Pol aan minister Cramer werd overhandigd, heeft als doel om politici, bestuurders, ontwikkelaars, bouwers en bewoners van deze voordelen te overtuigen.

In Nederland wordt steeds ruimer gewoond. Sinds 1900 is de gemiddelde nieuwbouwwoning drie keer zo groot geworden, terwijl er nog maar half zoveel mensen in wonen. Bovendien is het aantal woningen per hectare ook nog eens gehalveerd. Dat wil zeggen dat er 110 jaar geleden in steden en dorpen maar liefst twaalf keer zoveel mensen op een hectare woonden als in de huidige nieuwbouwwijken. Paradoxaal genoeg heeft deze gestaag afnemende bebouwings- en bewoningsdichtheid als vervelende 'bijwerking' gehad dat, naarmate de nieuwbouw ruimer van opzet werd, het land in zijn geheel juist steeds voller is gaan lijken.

Daarbij blijkt de lagere bevolkingsdichtheid helaas ook geen gunstig effect te hebben op de verwachte levensduur van woonwijken. In tegendeel. Architect en hoogleraar woningbouw Dick van Gameren constateert dat nieuwbouwwijken steeds minder lang meegaan. 'In de jaren zeventig en tachtig hadden we de stadsvernieuwing van de vooroorlogse wijken. Op dit moment ligt de aandacht vooral bij de naoorlogse wijken uit de jaren vijftig en zestig, maar in toenemende mate ook al bij de wijken uit de jaren zeventig. Maar de volgende opgave dient zich al aan: het vervangen van de stadsvernieuwingprojecten uit de jaren zeventig en begin jaren

tachtig. Het tempo van de vernieuwing komt blijkbaar steeds hoger te liggen. Oftewel de levensduur van projecten wordt steeds korter. In dit versnellings tempo is over tien jaar de vernieuwing van de Vinex-wijken al aan de orde.'

Van Gameren: 'Uit de hele wereld komen stedenbouwkundigen en architecten naar Nederland om te kijken hoe goed en efficiënt wij op opgespoten weiland nieuwbouwwijken weten uit te rollen. Maar zo goed als het ons lukt om in korte tijd grote nieuwe woongebieden te ontwikkelen, zo slecht slagen we erin om deze wijken op een goede manier te laten verouderen. Dat wil zeggen door

middel van geleidelijke ingrepen en aanpassingen blijvend aantrekkelijk te maken voor bewoners.' De grote uitdaging is volgens Van Gameren dan ook om in de stedenbouw de factor tijd te introduceren door bebouwingstructuren zodanig flexibel en aanpasbaar te maken dat zij toekomstige veranderingen in leefpatronen kunnen opvangen. 'Daar ligt een geweldige ontwerp-opgave.'

RUIMTELIJKE ORDENING

In de visie van het College van Rijksadviseurs (Rijksbouwmeester Liesbeth van de Pol, Rijksadviseur voor het landschap Ytje Feddes, Rijksadviseur voor de Infrastructuur

Ton Venhoeven en Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed Wim Eggenkamp) heeft de huidige praktijk van grootschalige woningbouw in Vinex-achtige uitleggebieden zijn langste tijd gehad. De ambitie van minister Cramer om 40% van 500.000 woningen die tot 2040 in de Randstad moeten worden gebouwd te realiseren in binnenstedelijk gebied (Structuurvisie Randstad 2040) gaat in de ogen van de rijksadviseurs lang niet ver genoeg. Naar hun mening kan niet alleen een veel groter percentage van de nieuwbouw binnen de bestaande bebouwde kom gerealiseerd worden. Ook voor zover nieuwe uitleggebieden onvermijde-

lijk blijven kan de opzet daarvan een stuk beter. Minder onderling uitwisselbaar (waardoor je niet weet of je je bevindt in Leidsche Rijn of Ypenburg), minder monofunctioneel, en flexibeler ten aanzien van toekomstige maatschappelijke en demografische ontwikkelingen. 'We moeten nú beslissen om de focus van de ruimtelijke ordening opnieuw te richten', stellen de rijksadviseurs. 'Namelijk op de bestaande kwaliteiten van onze steden en dorpen, op het beter gebruik maken van ons cultureel erfgoed, op het serieus nemen van de herbestedingsopgave, op het investeren in onze aandachtswijken en op het verdichten van de knooppunten.'

VERDICHTINGSSLAG

Op verzoek van de rijksadviseurs onderzochten architect Rudy Uytenga, stadsecoloog Remco Daalder en de architecten Charlotte ten Dijke en Bart Mispelblom Beyer afgelopen jaar welke mogelijkheden er voor binnenstedelijk bouwen zijn en hoe deze het beste voor het voetlicht kunnen worden gebracht. In de publicatie 'Prachtig Compact NL' doen de onderzoekers op prettig leesbare wijze verslag van hun bevindingen. Helaas beperkt het onderzoek zich uitsluitend tot binnenstedelijke woningbouw in hoge dichtheden, eventueel in combinatie met andere stedelijke functies. De problematiek van

ruimtevreemde 'buitenstedelijke' bedrijfsterreinen viel buiten de onderzoeksopdracht en komt dan ook niet aan de orde. Binnenstedelijk bouwen moet overigens niet verward worden met bouwen in historische binnensteden. De bebouwingdichtheid van stadscentra laat immers zelden te wensen over. De meeste 'winst' qua verdichting valt volgens de onderzoekers te halen bij de herstructurering van bestaande perifere woonwijken en de herontwikkeling van in onbruik geraakte haven-, industrie- en bedrijfsterreinen. Maar ook in de bebouwde kom van dorpen of kleine steden valt naar hun mening een grote verdichtingslag te maken.

NUT EN NOODZAAK

In 'Prachtig Compact NL' wordt uitgebreid stilgestaan bij de voordelen van binnenstedelijk bouwen. Zoals het openhouden van het landschap, het creëren van draagvlak voor stedelijke voorzieningen, en het vergroten van de diversiteit in de bevolkingssamenstelling (tegengaan van de vlucht van jonge gezinnen en koopkracht naar suburbia). Daarbij hoeft verdichting volgens de onderzoekers niet ten koste te gaan van de ruimtelijke kwaliteit van stad of dorp. Goed ontworpen en zorgvuldig in hun omgeving ingepaste verdichtingsprojecten vormen naar hun mening juist een versterking van de bestaande ruimtelijke en sociale structuur. Een leefomgeving die wordt gekenmerkt door scherpe contrasten tussen open en gesloten, rust en drukte, werk en ontspanning, stad en ommeland is immers veel spannender en aantrekkelijker dan de smakeloze eenheidsworst van 'urban sprawl'.

Volgens verdichtingspecialist Rudy Uytenga is een hoge bebouwingdichtheid echter alleen aantrekkelijk in combinatie met zeer hoogwaardige openbare ruimte, die niet alleen goed is ontworpen maar ook schoon, veilig en aangenaam is doordat hij voorbeeldig wordt beheerd. En dat is zijns inziens precies waar het in Nederland momenteel aan schort.

Op het gebied van duurzaamheid claimen de onderzoekers dat stedelijke verdichting leidt tot het terugdringen van de mobiliteit. De statistieken over de relatie tussen stedelijke dichtheid en energieverbruik door vervoersmiddelen waar zij zich op baseren, hebben echter betrekking op buitenlandse metropolen die sterk verschillen van de Nederlandse situatie. Alsof het leven van de gemiddelde Randstadbewoners zich, net als honderd jaar geleden, nog volledig binnen de grenzen van de eigen woonplaats afspeelt. Dit nog afgezien van de tweede huizen en verre vakanties waarmee veel stadsbewoners de hectiek van hun dagelijkse leef-

omgeving compenseren. Receptenboek voor verdichting Als stimulans voor ontwerpers, ontwikkelaars en overheden biedt 'Prachtig Compact NL' een overzicht van ontwerpstrategieën en -recepten om binnenstedelijk bouwen daadwerkelijk in de praktijk te brengen. Daarnaast zal, als aanvulling op de publicatie, nog een kenniskatern met feiten, cijfers, essays, achtergrondinformatie over binnenstedelijk bouwen en circa tachtig voorbeeldprojecten verschijnen.

Dit neemt niet weg dat bouwen in 'blanco' uitleggebieden altijd eenvoudiger, sneller en goedkoper zal zijn dan bouwen in bestaande stedelijke gebieden. Althans voor de woonconsument. Stedelijke verdichting gaat gepaard met hoge grondprijzen en dure parkeeroplossingen die rechtstreeks worden doorberekend aan de gebruikers. Bij nieuwbouw in uitleggebieden zijn grote investeringen gemoeid met de aanleg van infrastructuur en voor-

zeningen als scholen en dergelijke. Alleen draait daar veelal de overheid op voor het merendeel van deze 'verborgen' kosten. Welbeschouwd zijn woningen in Vinex-achtige nieuwbouwwijken dan ook niet goedkoper dan op binnenstedelijke locaties, aldus wethouder Marnix Norder van Den Haag bij de presentatie van 'Prachtig Compact NL'. 'Maar voor projectontwikkelaars zijn ze wel veel winstgevender!'

Om iets te doen aan deze 'scheve' prijsverhouding tussen binnenstedelijke bouwlocaties en uitleggebieden suggereert Rudy Uytenga de introductie van een heffing op bouwgrond buiten de bebouwde kom. Wat betreft stedenbouwkundige Donald Lambert, die als oud-stadsarchitect van Leiden veel ervaring met binnenstedelijk bouwen heeft, mag het buitengebied zelfs volledig 'op slot'. Voorzitter Jo Goossens van aannemers- en ontwikkelaarsvereniging NVB Bouw ziet daarentegen meer heil in een financiële prikkel voor binnenstede-

lijk bouwen dan in het belemmeren van bouwen in de polder door een heffing of verbod. In een recent interview in PropertyNL Magazine schetst hij de volgende twee scenario's: 'Of we laten de teugels van de compacte stad vieren en we bieden meer ruimte voor woningbouw aan de rand van stad of dorp. Of we accepteren dat er bij stedelijk bouwen geld bij moet. Dat kan bijvoorbeeld door gemeenten meer vrijheid te geven eigen belastingen te heffen. Alleen met meer geld kan een betere balans ontstaan tussen de baten en kosten van openbaar groen en andere stedelijke voorzieningen.'

Verbindingsbrug in Eindhoven

Differentiatie is het toverwoord
bij afslanking overheid

VERSCHUIVINGEN

Roel Bekker, secretaris-generaal van het Programma Vernieuwing Rijksdienst:

Een kleinere overheid kun je afdwingen, een betere is moeilijker

TEKST: JAAP HUISMAN
FOTOGRAFIE: LEVIEN WILLEMSE

Op 1 mei vertrekt Roel Bekker na drie jaar leiding te hebben gegeven aan het ambitieuze programma om de rijksdienst af te slanken. Een opvolger heeft of krijgt hij niet. 'Ze moeten het kunstje nu zelf doen.' In vier jaar tijd zal bijna liefst tien procent van de ambtenaren verdwenen zijn, dat zie je volgens Bekker bij niet veel bedrijven. Reden voor tevredenheid? 'We werken nu efficiënter en verlenen betere service.'

Hoe ver bent U eigenlijk met de reorganisatie?

'We reorganiseren niet. Dat woord probeer ik telkens te vermijden want dat suggereert dat er een organisatie bestaat die gaat veranderen en die daarna weer gewoon doorgaat. Het rijk kent een hoop verschillende onderdelen. Een veelkoppig monster is het, inderdaad. Elk onderdeel heeft zo zijn eigen regime, het gevangeniswezen is anders dan de gang van zaken op een vliegbasis. Je moet wat dat betreft ook recht doen aan de grote verscheidenheid.'

Maar wat doet u dan de hele dag: plannen bekijken waar wat gesneden kan worden?

'Wat ik eigenlijk doe of gedaan heb, is een plan maken om het rijk slanker te maken, lean and mean. Slanker, dat betekent 13 000 functies minder. Kleiner en beter is het motto van ons programma. Kleiner is relatief makkelijk omdat je functies blokkeert en mensen efficiënter laat werken en laat samenwerken. Het moeilijkste is om het beter te doen.'

FITNESS

Kwaliteit is een rekbaar begrip.

'Ja, wat is een betere overheid? Het programma is in feite een permanente fitness-actie. Je begint met stevig afslanken. Daarna heeft het alleen maar zin als je in conditie blijft. Dat is de metafoor die ik graag gebruik. Ik ben een eenmalige trainer in het beter functioneren, waaronder ook nog eens huisvesting valt. Dat moet je niet te lang vanuit een centrale positie doen. Daarna moet het vanzelf gaan. Wat betreft de afslanking zitten we keurig op schema. De kilo's die er af zijn, zijn er van af. Het totaal waarnaar we streven, is 13 duizend ambtenaren in vier jaar. Er zijn nu vierduizend weg.'

Als u zegt dat het beter moest, veronderstelt dat dat het slechter was.

Wat was de diagnose van de patiënt rijk?

'We hadden moeite met de geringe flexibiliteit van de structuur, moeite om een goed antwoord te verzinnen op eigentijdse vraagstukken en ook om het rijk op een overzichtelijke

manier vorm te geven. Woningnood en volkshuisvesting zitten bij VROM, verkeersproblemen bij Verkeer en Waterstaat, bodemsanering bij Milieu, maar tegenwoordig zie je dat de problemen anders en complexer zijn. Stedelijke problemen, sociale cohesie, openbare orde, het gezin, er is bijna geen serieus probleem te vinden waarvoor je niet meer dan één instantie nodig hebt. Het rijk schoot mijns insziens te kort in het vermogen een geïntegreerd antwoord te geven op een bepaalde problematiek. Toen ik nog SG bij Volksgezondheid was ons SG-standpunt al dat we in verband hiermee veel meer zouden moeten samenwerken. De kans kwam bij de formatie van dit kabinet toen wij bij de formateur een rapport op tafel hebben gelegd om te streven naar een kleinere maar betere overheid.'

Was het geen ordinaire bezuinigingsmiddel?

'Zeker dat zat er ook in. Wij hadden voorgesteld 750 miljoen te bezuinigen per jaar.'

Dat kon ook wel want Nederland heeft een van de grootste rijksoverheden van Europa. ‘Dat valt wel mee. Het is een beetje hoe het je berekent. Omdat we een relatief klein land zijn, is de lagere overheid beperkt. Onze totale overheid is gemiddeld, kleiner dan Denemarken of Zweden maar omdat we in vergelijking met Zweden een klein land zijn, kunnen we minder decentraliseren.’

GEMEENTEN

Als je de centrale overheid kleiner maakt, betekent dat dat je een aantal taken afstoot aan de lagere overheden. Dan blijft het ambtenarenapparaat per saldo toch hetzelfde?

‘Dat mag niet. Waarom we per saldo weinig gedecentraliseerd hebben naar gemeentelijk niveau, is omdat dat zo gedifferentieerd is. De grootste gemeente telt 750 duizend inwoners, de kleinste 1000. Het liefst zou je willen dat alle gemeenten een behoorlijke grootte hadden met een minimummaat van bijvoorbeeld 100 duizend inwoners. Dan kun je makkelijker decentraliseren.’

Dertienduizend van de 175 duizend banen verdwijnen. Hoe verdeelt u dat?

‘Er werken 115 duizend mensen op de ministeries en de rest bij zelfstandige bestuursorganen, tweederde en eenderde dus. Een aantal onderdelen is buiten beschouwing gelaten, zoals defensie en het veiligheids-apparaat. Er blijven dus 145 duizend over. Dan is bijna 10 procent best veel. Zelfs tijdens de financiële crisis heb ik nergens in de kranten gelezen dat er zoveel werknemers uitgingen bij de bedrijven. Tien procent vind ik dan aan de stevige kant.’

Waar ligt de kritische grens?

‘Dat hangt er een beetje van af. Het kan natuurlijk nog steeds efficiënter. Alleen geldt daarvoor weer de parallel met fitness. Er kan altijd nog wel wat van af maar op een gegeven moment werkt het niet meer. Efficiency heeft zijn grenzen.

Als je echt veel geld wil besparen, moet je vooral ook kijken naar de programmautgaven. Die zijn veel

hoger dan de apparaatskosten. In de heroverwegingen gebeurt dat nu ook prima. Ik ben niet tegen inkopen, maar het zou flauw zijn om af te slanken en taken door derden te laten vervullen die dan duurder zijn. Je moet dus kritisch zijn inhuren van externen. Ze mogen geen quasi-ambtelijke status krijgen of op een functie gaan zitten die is geschrapt.’

KUNSTJE

U stapt in mei van de rijdende trein af. Hoe gaat het nu verder?

‘Van deze trein stap ik af, ik ga andere klussen doen. Er komt geen nieuwe programma-SG, mijn werk wordt overgenomen door SG’s en DG’s. Ik heb gezegd: ik wil drie jaar lang het kunstje voordoen, daarna moeten ze het kunstje zelf doen. Het bereiken van een kleinere overheid ligt op schema en is makkelijk te meten. Beter is veel lastiger. We hebben een aantal thermometers uitstaan, die allemaal aangeven dat er verbetering gaande is. De tevredenheid over de service van het rijk en de rijkswerknemers is toegenomen. Heel wat van die metertjes slaan nu door naar de pluskant.’

Burgers lijken doorgaans een lage dunk te hebben van de overheid en de ambtenarij. Deelt u die opvatting?

‘Ik heb persoonlijk ook niet altijd zo’n hoge pet op van het bedrijfsleven. Als ik zie wat mij overkomt als ik een telefoonrekening krijg! Bij de klanttevredenheidsonderzoeken zijn de burgers tevreden over de dienstverlening, maar niet over de overheid als geheel. Dat is een gekke discrepantie. Een deel van mijn taak was dan ook het imago te verbeteren.’

Wat voor consequenties heeft de kredietcrisis gehad voor het programma Vernieuwing Rijksdienst?

‘Ik denk niet zo vreselijk veel behalve dat duidelijk werd dat het streven naar kostenbesparing groter zou worden. Dat zit vooral in de beleidsuitgaven, niet in de omvang van het apparaat. Wat me is meegevallen dat er geen beweging

op gang is gekomen waarin gepleit werd voor de overheid als werkverschaffer zoals in de jaren dertig is gebeurd. Ook de vakbonden hebben dat niet geroepen. Dat vind ik toch een teken van volwassenheid van de overheidsorganisatie zelf. Het enige dat de Tweede Kamer naar voren heeft gebracht is de zorg om blijvend te investeren in jonge mensen, omdat de neiging bestaat die er het eerst uit te zetten. Dat standpunt van de Kamer vond ik uitstekend.’

IMAGO

Heeft een kabinetscrisis, die in januari dreigde, invloed?

‘Nee, want de kracht van het programma is dat het is gemaakt en wordt uitgevoerd door de ambtelijke dienst zelf. Stel dat het kabinet zou vallen, dan gaat de afslanking gewoon door. Dat is de kracht van het programma en het verschil met pogingen uit het verleden, toen het afhankelijk van de politiek was. Anderzijds zit er wel een politieke component aan, zoals het kweken van vertrouwen en het uitvoeren van beleid dat je hebt beloofd. Dat zijn zaken die raken aan het imago van de overheid. Als burgers een negatief beeld hebben van de rijksoverheid, baseren ze zich op wat ze op de televisie zien. Dan hebben ze het over Haags gedoe. Daarmee doelen ze niet op de ambtenaren maar op de politiek. In de volgende fase van de verbetering van de overheid is het essentieel om ook aan de politieke kant verbeteringen door te voeren.’

Aan welke verbeteringen denkt U?

‘Ik vond het heel inspirerend hoe de Tweede Kamer zelf begonnen is aan zelfreflectie door het aantal spoeddebatten terug te dringen en in plaats daarvan meer strategische debatten en betere informatievoorziening te voeren. Te veel spoeddebatten, daar word je helemaal gek van, dat devalueert de politiek en houdt iedereen van zijn werk.’

Bij de vorming van dit kabinet is een aantal nieuwe werkvelden toebedeeld. Jeugd en gezin, Wonen, Wijken, en

integratie. Heeft dat een minister zonder budget,zoals Ella Vogelaar, niet vleugellam gemaakt?

‘Nou als je kijkt hoe Van der Laan dat doet met dezelfde portefeuille... Budget hoeft geen rol te spelen. Vroeger hadden we de pretentie het probleem van de prachtwijken wel even op te lossen. Die wijken hebben we bouwkundig gezien aardig opgeknapt, beter dan in andere landen. Er is echter een aantal andere problemen zoals de hardnek-kig slechte sociale cohesie, crimineel gedrag en wangedrag die lastig zijn om aan te pakken, zeker niet door een programmaminister die met een toverstafje langs die 56 wijken loopt.’

HUISVESTING

Leent de Rijksgebouwendienst zich niet voor verzelfstandiging als u toch zo aan het snijden bent?

‘Nou dat geloof ik niet. Een deel zou je eruit kunnen halen, maar dat is al gebeurd zoals met het eigen architectenbureau. Er is ook geen eigen ingenieursbureau meer, en van een eigen aannemerij is geen sprake geweest. De feitelijke realisatie van huisvesting wordt al door anderen gedaan. Ik denk dat het rijk altijd een eenheid nodig heeft die zorgt voor de huisvesting, die dat coördineert. Alleen heeft de Rijksgebouwendienst nog steeds de vorm en de naam die ze in de jaren twintig van de vorige eeuw heeft aangenomen. Ze zitten om historische redenen ook een beetje op een gekke plek, want wat heeft de Rijksgebouwendienst te maken met volkshuisvesting en milieu?’

Waar zou ze dan moeten zitten?

‘Bij Binnenlandse Zaken, althans op dezelfde plek waar de bedrijfsvoering van het rijk zit. Ik pleit er daarom voor om de uitvoerende diensten bij elkaar te plaatsen en bij VROM weg te halen, daar hoort het ook niet bij het kerndepartement.’

Waar moet de Rijksgebouwendienst dan gehuisvest worden?

‘In ieder geval buiten het ministerie op een optimale plek die past bij de

functionele eisen van de eenheid. Dat kan het centrum van Den Haag zijn, maar ook elders. Het hoeft niet per se in een ministerie omdat de dienst niets met een ministerie te maken heeft. De minister van VROM staat ook los van de Rijksgebouwen-dienst. Ik zou niet eens weten, wie nu precies de verantwoordelijke minister is.’

NUTTIG WERK

Nu zijn er stappen gezet om de Rijksgebouwendienst te laten samenwerken met de bouwdienst van Defensie. Moet dat misschien ook gebeuren met Rijkswaterstaat?

‘Defensie zeker, maar Rijkswaterstaat vind ik een ander verhaal.

WERKGEVEN

Wat is de grootste uitdaging voor de komende jaren?

Wat is de grootste uitdaging voor de komende jaren?

Wat is de grootste uitdaging voor de komende jaren?

Vroeger zaten ze wat dichter bij elkaar. In beide gevallen ging het om bouwen voor het rijk: de Rijksgebouwendienst bouwde de rijksgebouwen, en Rijkswaterstaat bouwde de rijksinfrastructuur. Je ziet dat Rijkswaterstaat bij de openbare werken voor het rijk veel heeft uitbesteed en is teruggegaan van 17000 naar 9000 mensen, terwijl de Rijksgebouwendienst nog wel een slag moet maken.’

Als U de Rijksgebouwendienst afstoot, bent U toch een heel eind met de afslanking?

‘Was het maar zo eenvoudig. Het grootste deel ervan doet natuurlijk nuttig werk. En wat betekenen nou

900 mensen op een totaal van 120 duizend? Het kan kleiner, zeker, maar ik zou ze zeker samenvoegen met de rest van de bedrijfsvoering. Personeelsbeleid, een aardig voorbeeld, hebben we gecentraliseerd. Het is nu een kleine eenheid bij Binnenlandse Zaken die het beleid voor het rijk regelt. Alle administratieve personeelszaken zijn nu ondergebracht in de dienst P-direkt. Zoiets zou voor de rijkshuisvesting ook kunnen, als een centrale eenheid die aanschuift bij de bedrijfsvoering. Daarnaast zijn er onderdelen, zoals het gevangeniswezen en de DJI, die zo specifiek en zo groot zijn dat het zinloos is om die in een zelfde organisatie onder te brengen die ook zorg draagt voor kantoren. Je moet differentiëren.’

VERHOUDINGEN

Wat is de relatie met de andere departementen?

Wat is de relatie met de andere departementen?

Wat is de relatie met de andere departementen?

Wat is de relatie met de andere departementen?

SAMENVOEGEN

Dit kabinet heeft een andere opvatting over de huisvesting van departementen. Laat ze samen in één gebouw.

‘Ja, samen gaan Binnenlandse Zaken en Justitie, Landbouw en Economische Zaken, Sociale Zaken en VWS, Verkeer en Waterstaat en VROM. Dat betekent dat gebouwen leegkomen. Die gaan we verkopen of opnieuw verhuren. Voor sommige een nieuwe bestemming zoeken. In de huisvesting weerspiegelt zich de compacte overheid. Huisvesting is vaak heel zichtbaar, en kostbaar ook. Het gaat meteen om tientallen miljoenen euro’s. Samenwerking tussen ministeries werkt bovendien beter

als je ze naast elkaar zet. Met de wijsheid van nu hadden we misschien de nieuwe torens van BZK en Justitie niet moeten bouwen, maar dan hadden we met het huidige gebouw iets moeten doen. Het is een verouderd gebouw. Het staat er ook al weer dertig jaar. Een andere vraag is of je het hele gebouw nodig hebt. Ik denk het niet.’

‘De samenvoeging moet in een redelijk tempo gebeuren, niet te snel, anders kost het te veel geld. We pakken de gunstige momenten aan, zoals nu met het pand van Verkeer en Waterstaat. Als men daar zou zijn gebleven, had het drastisch moeten worden opgeknapt. Als het huidige VROM-gebouw is gerenoveerd, trekt Verkeer en Waterstaat daarin. Je krijgt dus gebouwonafhankelijke ministeries. Zelfstandige paleizen met een eigen baasje en eigen sfeer zijn niet meer van deze tijd. Wat nog zou kunnen is om ministers niet meer te huisvesten in het eigen ministerie maar bij elkaar in een gebouw. Dat zou best aardig zijn, je ziet dat in het buitenland wel maar het past niet zo bij ons .

In de Knoopkazerne te Utrecht worden verschillende rijksdiensten geconcentreerd. Wie is dan de opdrachtgever voor zo’n verzamelgebouw?

‘Dan heb je allerlei verschillende opdrachtgevers, die het samen eens moeten zien te worden. Hier ligt een heel goede rol voor de Rijksgebouwendienst weggelegd die dat coördineert.

ZWARE BAAN

Bent u de afgelopen jaren niet vervelend bejegend door collega’s die zeiden of dachten: hij pakt onze banen af?

‘Er wordt natuurlijk wel wat gemopperd, zeker bij huisvesting. Maar dan zeg ik nog steeds, we zitten aan de zunige kant. Een zware baan heb ik het niet gevonden, het moest gewoon gebeuren. Dan kan ik het maar beter doen dan iemand anders, zo eigenwijs ben ik wel.’

Met wat voor soort gevoel gaat u weg?

‘Dat ik een leuke drie jaar achter de

rug heb, dat ik het gevoel heb dat de rijksdienst sterk is verbeterd wat betreft het prestatievermogen. Daar heb ik een zekere bijdrage aan geleverd. Ik kijk daar met voldoening op terug.’

Voorziet u nu dat er na uw vertrek sommige onderdelen toch nog groeien?

‘Ja, de financiële crisis zal tot gevolg hebben dat er op sommige plaatsen mensen bij moeten, hoe je het ook wendt of keert. De werkloosheid stijgt, dus het aantal ambtenaren dat bezig is met werkverschaffing, zal toenemen. Ook het toezicht op de financiële sector wordt uitgebreid. De Autoriteit Financiële Markten, de Nederlandse Bank. Maar daar staan ook minnen tegenover. Als er minder huizen verkocht worden, heeft het kadaster minder personeel nodig. En ik vermoed hetzelfde bij de Belastingdienst.’

Op de site las ik dat minder regels ook minder ambtenaren betekent. Hoeveel regels zijn er minder?

‘De doelstelling waar we op mikken, is 25 procent in vier jaar en we zitten aardig op schema. Daar ben ik wel trots op.’

Dat is ook iets waar burgers last van hebben.

‘Dat vraag ik me af. Als er al sprake van last is, is het vaker op gemeentelijk dan op rijksniveau, met een bouwvergunning of zo. Burgers willen ook vaak dingen waarvan je later kunt zeggen dat het goed is dat het niet doorgaat. Er mag tegenwoordig wel meer dan vroeger, maar Belgische toestanden hebben we niet.’

Is dat dan erg, Belgische toestanden?

‘Ja, ik denk van wel, want zo sterk is de overheid daar niet en dat zie je daar aan de ruimtelijke kwaliteit. Als je nu spreekt over een goed imago en vertrouwen, dan staan we er hier beter voor.’

OUD PAPIER MET EEUWIGHEIDSWAARDE

Al decennialang wordt het 'oud papier' van rijk en provincies volgens een wettelijke Archiefregeling overgedragen aan decentrale depots in de provinciehoofdsteden. Dat papier (maar ook steeds vaker films, ander beeldmateriaal en digitale bestanden) komt onder andere van Rijkswaterstaat, Kadaster, rechtbanken, onderwijsinstellingen en gevangenissen, en van Gedeputeerde Staten.

De Regionale Historische Centra, waarin de voormalige rijksarchieven enkele jaren geleden zijn opgegaan, nemen alleen dossiers over van cultuurhistorische waarde. Alle archiefmateriaal van rijk en provincies ligt namelijk eerst maximaal twintig jaar opgeslagen in het archief van de betreffende instantie. In die periode wordt ongeveer tachtig procent geselecteerd voor vernietiging. De resterende twintig procent krijgt het stempel 'eeuwigheidswaarde'. Dit materiaal moet binnen een wettelijk vastgestelde termijn en onder strenge fysieke voorwaarden worden overgedragen aan het betrokken Regionaal Historisch Centrum of aan het Nationaal Archief.

Brug die de Provinciale Bibliotheek en het Tresoar in Leeuwarden met elkaar verbindt

Regionale Historische Centra
staan voor cultuuromslag

Wie wat bewaart heeft wat

In het centrum van Leeuwarden, met fraai uitzicht op een singel, huist sinds 2002 Tresoar, wat schatkamer betekent in het Fries. In de rijksmond is dit instituut een Regionaal Historisch Centrum (Rhc), een erfgoedinstituut dat per provincie de decentrale rijksarchieven bewaart, aangevuld met lokale en regionale historische collecties.

De gebouwen van Tresoar, beide van architect Piet Tauber (1927), hadden vóór 2002 ook al een bewaarfunctie. Het grootste van de twee, met zijn fraai geritmeerde raampartijen in een strakke gevel, is in 1966 door de provincie opgetrokken voor het Frysk Letterkundig Museum en de deels uit unieke private collecties opgebouwde Provinciale Bibliotheek. Het kleinere gebouw ernaast, eigendom van de Rijksgebouwendienst en ruim tien jaar jonger, herbergde tot 2002 de rijksarchieven over Friesland.

Toen deze instellingen opgingen in Tresoar, werden beide panden met een loopbrug verbonden en kreeg het voormalige bibliotheekgebouw

De komende jaren gaat er veel veranderen in de archiefwereld. Rijksarchieven zijn enkele jaren geleden al opgegaan in Regionale Historische Centra (RHC) maar staan ook voor een nieuwe periode van digitalisering en decentralisatie. In de komende edities van SMAAK een rondreis langs een verborgen schat van Nederland en hoe die het beste geconserveerd kan worden. Elke provincie heeft zijn eigen accenten.

alle publieksfuncties toebedeeld. Die bleken echter moeilijk verenigbaar met de wat hokkerige indeling van het pand. Vorig jaar ging daarom een grote inwendige verbouwing van start. De binnenwanden zijn weggebroken om voor de bezoekers van Tresoar een interessant en drempelloos 'zwerfgebied' te creëren.

SPECTACULAIR

Alle provinciehoofdsteden herbergen zo'n Regionaal Historisch Centrum (behalve Den Haag, waar het Nationaal Archief voor Zuid-Holland de documenten beheert). Zes van deze centra hebben, zoals Tresoar in Leeuwarden, een moderne behuizing. De andere vijf zijn gevestigd in spectaculaire rijksmonumenten: kerken, een klooster, een stadspaleis, een fort. In vrijwel alle gevallen is de Rijksgebouwendienst eigenaar.

De Rhc's ontstonden tussen 1999 en 2005 uit fusies tussen de decentraal opgeslagen rijksarchieven en een veelvoud aan plaatselijke of

Er komen minder maar wel meer goed voorbereide bezoekers aan de archieven

regionale collecties. Het ooit wat introverte bestaan van veel van de fuserende partijen kreeg daardoor een flinke impuls. Onder een gemeenschappelijk bestuur van de participanten (rijk, deelnemende gemeenten, particuliere stichtingen en soms de provincie) is in alle centra hard gewerkt aan ontsluiting van de collecties voor een breder publiek. Kwamen er vroeger hooguit wetenschappers en liefhebberende bejaarden rondneuzen, de gefuseerde centra willen alle bevolkingslagen binnenlokken, jong en oud. Ze organiseren exposities, rondleidingen en cursussen. Daarnaast bouwen ze aan de digitalisering van hun collectie, met zoekdiensten en interactieve presentaties.

IDENTITEIT

'De centra hebben een eigen karakter gekregen', vertelt Cécile van der Tweel, sectorhoofd bij het Nationaal Archief. 'Dat lag ook voor de hand, want hun materiaal biedt prachtige kansen om de identiteit

van de regio te profileren en te versterken. En daarbij komt dat de collecties in elke provincie anders zijn samengesteld. De meeste zijn op zijn minst samengegaan met het gemeentearchief van de provinciehoofdstad, maar vaak kwamen er nog andere waardevolle collecties bij. Zo heeft het Zeeuws Archief veel VOC-materiaal, dat geeft het een interessant internationaal tintje. En Utrecht heeft bijvoorbeeld de kerkelijke archieven en de NS-archieven erbij.' De Rhc's van Friesland en Noord-Brabant zijn weer op een andere manier uitzonderlijk. 'De stadsarchieven van Leeuwarden en Den Bosch zijn erbuiten gebleven. Maar ook daar zijn de rijksarchieven samengegaan met interessante regionale en provinciale collecties.'

PROVINCIES

De vroeger zo statische bewaarplaatsen zijn op allerlei manieren in beweging. Enerzijds breiden de collecties en de presentatievormen zich uit, anderzijds wordt er bij veel

Rhc's met verbouw of nieuwbouw gewerkt aan een betere huisvesting en publieksservice. Bovendien wacht een Bestuursakkoord uit 2008 op uitvoering. Het rijk gaat zich als partner terugtrekken en de Rhc's overdragen aan de provincies. 'Voor de provincies is dat aantrekkelijk', vertelt Van der Tweel, die projectleider is van deze volgende decentralisatie. 'Zij willen graag een rol in de ondersteuning van het cultureel erfgoed van hun regio. Het zal echter nog wel even duren voordat de complete decentralisatie rond is. Het rijk en de provincies moeten het nog eens worden over de condities van de overdracht.' Niet alleen de financiën spelen daarbij een rol. Ook de harmonisatie van de decentrale digitale bestanden is onderwerp van overleg. 'Een consortium van de Rhc's en het Nationaal Archief werkt aan de ontwikkeling van een zogeheten e-Overheid en een e-Archief. We hopen de digitalisering uiteindelijk zó te stroomlijnen dat het voor informatiezoekers mogelijk wordt

Stellingen, ladekasten en 'schatkamers' in het Friese Tresoor

Schatkamers van de geschiedenis

om dwarsverbanden te leggen tussen de collecties.'

ONLINE

Digitalisering moet uiteindelijk ook het antwoord worden op het grote ruimtesbeslag van de Rhc-depots en de toenemende informatiehonger van het publiek. Groeiden de depots in het verleden al enkele malen uit

hun jas, en puilden de studiezalen steeds verder uit met stamboomvormers en gelegheidsbezoekers, die ontwikkeling kan elektronisch worden gekeerd. 'Al jaren loopt het bezoek aan onze studiezaal terug met tien procent per jaar', vertelt Leo van Wijk, directeur bedrijfsvoering van het Gelders Archief. 'Mensen kunnen nu online

veel opzoeken, en doen dat ook graag. Degenen die wél komen, zijn veel beter voorbereid, en hebben vaak ook een heel pakket wensen. Het aantal aanvragen van originele stukken blijft daardoor gelijk.' Andere Rhc's rapporteren dezelfde trend.

De depotruimte blijft bij veel Rhc's voorlopig nog wel een capaciteitspuzzel. 'Het papier blijft komen', aldus Eric Boers, die bij de Rijksgebouwendienst naast andere Ocw-gelieerde organisaties de Rhc's in portefeuille heeft. 'Zelfs nu nog produceren de rijksdiensten gigantisch veel papier, rapporten en boeken, en de decentrale depots krijgen dat met jaren vertraging aangeleverd (zie 'Oud papier met eeuwigheidswaarde'). Een aantal depots heeft zijn capaciteit kunnen vergroten door gewone stellingen te vervangen door rollende, maar in sommigen monumenten is de vloer niet op de gewichtstoename berekend en moeten we dat gewoon verbieden.'

GRANAATINSLAG

Depotruimte voor het kwetsbare archiefmateriaal is per definitie dure ruimte. De wettelijke klimaateisen en de bouwkundige eisen zijn vorig jaar nog aangescherpt. Voor het Gelders Archief is nieuwbouw noodzaak. 'Onze vijf bomvolle depots, die verspreid liggen in de provincie, zijn allemaal afgekeurd. De buitenmuren zijn niet bestand tegen granaatinslag,' aldus Van Wijk. Aan de rand van de Arnhemse binnenstad is grond aangeschaft voor een geheel nieuw onderkomen, waarin mogelijk ook het Nederlands Openluchtmuseum zijn depots zal huisvesten, om extra kosten te besparen. En al is een dijkbreuk onwaarschijnlijk, alle bewaarfuncties komen voor de zekerheid op de hogere etages. Waterschade is een nachtmerrie voor archieven. Toch zijn de collecties van sommige Rhc's in kelderruimtes ondergebracht. 'Depots onder zee- of rivierniveau blijven een risico', erkent Boers van de Rijksgebouwendienst. 'Maar dat wordt beperkt met maatregelen

zoals waterdichte deuren. Ook vermijden we zoveel mogelijk installaties waar vloeistof doorheen loopt. We hebben overigens ook nog wel eens te maken met lekkende daken of, in deze strenge winter, onverwachte condensvorming op zogenoemde koudebruggen in de gebouwen. Gelukkig bestaan er tegenwoordig vriesdrooginstallaties om natte documenten te redden.'

STREKKENDE METERS

Archivarissen drukken de omvang van hun collecties uit in plankruimte. Zo noteert het Noord-Hollands Archief de aanwinst van 45 centimeter over het IJmuider Operette Gezelschap, en bezit het Erfgoedcentrum Nieuw Land in Flevoland zeven meter documenten van de Zuiderzeevereniging. De collecties van de Rhc's belopen naar schatting tussen de vijftien en vijfendertig kilometer per vestiging. De Rijksgebouwendienst registreert uiteraard ook oppervlaktematen. Samen benutten de Rhc's 65.000 vierkante meter rijksbezit. (De vestiging in Flevoland en enkele depots elders zijn geen rijksbezit). Met het Nationaal Archief, dat in zijn eentje 35.000 vierkante meter inneemt, beloopt de huidige archiefcapaciteit van het rijk dus een verrassend rond getal. Of dat zo blijft, is de vraag. 'De politiek moet beslissen over de consequenties van de bestuurlijke decentralisatie', aldus Boers. 'Als Rijksgebouwendienst zijn wij een agentschap dat de beslissing helpt uitvoeren. De gebouwen moeten voor de Staat der Nederlanden een bepaalde opbrengst hebben, of wij ze nu gaan verhuren of verkopen. De monumenten zijn bijna allemaal categorie 1, die hebben een hoge culturele waarde. De marktwaarde zal uiteraard lager liggen.' Het overleg tussen OCW, de provincies en de betrokken gemeenten over de toekomst van de gebouwen moet nog plaatsvinden.

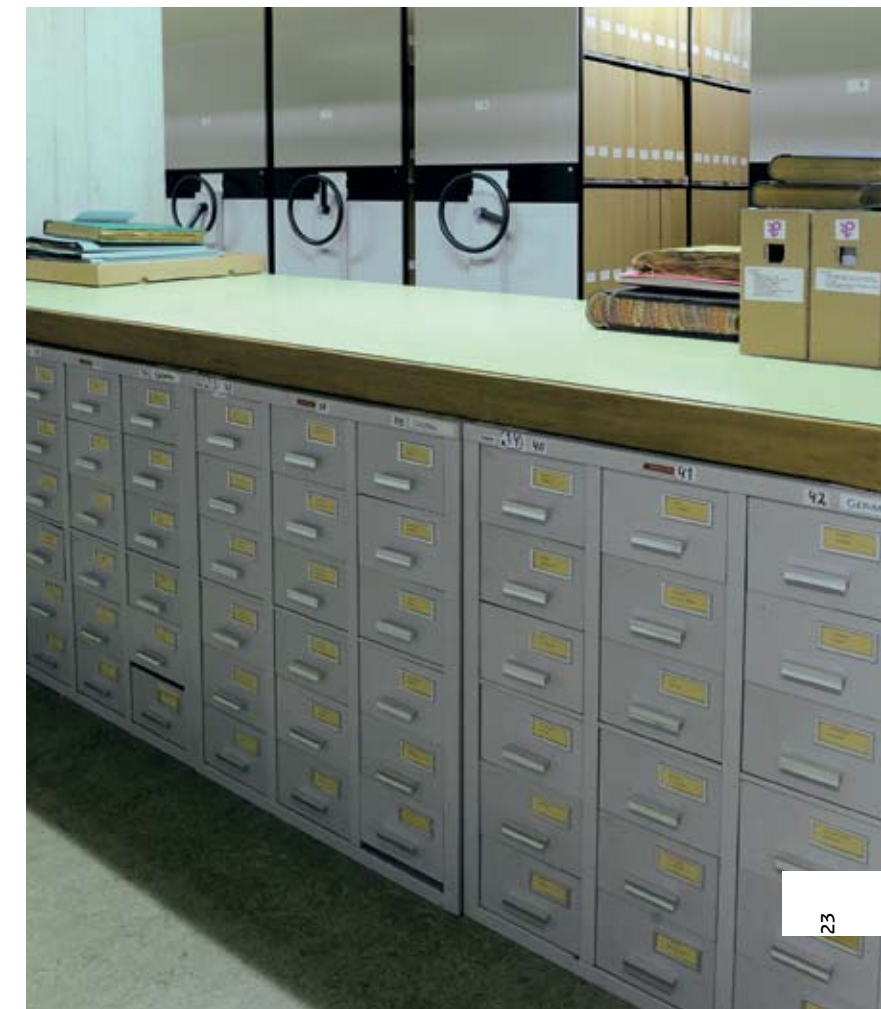
FRIESE SCHATTEN

De rijkdom van de collecties zelf is moeilijk te overschatten. De taaiere overheidsstukken mogen dan alleen

wetenschappers aanspreken, de meeste Rhc's maken inmiddels goede sier met unieke, veelzeggende brieven, boeken, prenten, kaarten, foto's, films en bijzondere objecten. Regelmatig zijn er nieuwe aanwinsten, ook uit particulier bezit. In het Friese Tresoor krijgen straks 18e-eeuwse juridische bewijsstukken, zoals een echte kerfstok en gestolen zilveren voorwerpen, een plaats in het verbouwde Taubergebouw. Ook een stokoude schatkist en een schrijfkistje uit 1776 zullen er te zien zijn, evenals originele oude handschriften. Maar er komt ook ruimte voor literaire aanwinsten, die dankzij de letterkundig-museumfunctie gestaag binnenkomen. Tresoor heropent volgende maand met zijn compleet nieuwe inrichting. 'Die is gebaseerd op het box-in-the-box-principe, zodat de gevel met zijn mooie raampartijen helemaal vrij blijft', licht Tresoor-directeur Bert Looper toe. 'Op de open begane grond komen een kaartenkamer, een Fries literair kabinet en een filmzaal.' Met deze faciliteiten kan Tresoor een

brede bezoekersstroom verwachten dan de meeste Rhc's. 'Het wordt een ontmoetingsplaats, want mensen die online interesses delen, willen elkaar ook offline kunnen ontmoeten. We hopen binnen twee jaar naar vijftigduizend bezoekers toe te groeien.' Die ambitie gaat goed samen met de klassieke archief functie, verzekert de directeur. 'Boven komen er twee stille studiezalen, en onze depots zijn veilig ondergebracht in het andere gebouw.' Vrees voor krapte heeft hij evenmin. 'Met de nieuwe presentatie kunnen we jaren vooruit. We kunnen voortdurend blijven veranderen, dit gebouw heeft nog zoveel overmaat.'

IN DE KOMENDE EDITIES VAN SMAAK STAAT STEEDS EEN MONUMENTAAL RHC IN DE SCHIJNWERPERS.

VERSCHUIVINGEN

TEKST: JAAPJAN BERG
FOTOGRAFIE: ERAN OPPENHEIMER

Vorig jaar startte het initiatief van onderzoekslabs voor jonge, werkeloze architecten. Op 14 januari jongstleden werden de resultaten van de eerste ronde in de Pastoefabriek in Utrecht gepresenteerd. In aanwezigheid van, onder meer, de Rijksbouwmeester, haar collega rijksadviseur Wim Eggenkamp (Cultureel Erfgoed), Wim Ovink (Directeur Nationaal Ruimtelijke Ordening van het ministerie van VROM), een aantal betrokken opdrachtgevers, mentoren en de organisatie van de zes labs presenteerden de deelnemers in twee rondes hun bereikte resultaten. Een goed moment om een voorlopige balans op te maken over resultaten en ervaringen.

Onderzoekslab voegt dimensie toe aan het vak

Casussen kunnen bijdragen aan verbeterd opdrachtgeverschap

Multidisciplinair karakter is een pre blijkt uit eerste resultaten

De eerste ronde van de onderzoekslabs die door het Atelier Rijksbouwmeester zijn geëntameerd als antwoord op de crisis, zit er op. Met drie parallelsessies van steeds twee projecten, voorafgegaan door enkele korte pitches, presenteerden de jonge architecten/stedenbouwkundigen in januari de resultaten. Alle presentaties getuigden van de inzet en de omvang van onderzoek dat in drie maanden in de labs is verricht. Maar opvallender was dat zowel de organisatie, bij monde van de Rijksbouwmeester, als veel deelnemers spraken over het gewenste (en nu nog niet optimale) multidisciplinaire karakter van de labs. Het creëren van (tijdelijke) samenwerkingsverbanden met verschillende disciplines is ook één de doelen van het programma 'Nederland wordt anders' waar de onderzoekslabs een onderdeel van zijn (Zie ook artikel 'Het leed van de crisis verzachten', in: SMAAK-44, p. 10 – 13).

Die ambitie hangt nauw samen met de wens om meer te ontwerpen met maatschappelijke relevantie. Om het

krachtenveld zo goed mogelijk te kunnen analyseren en op te kunnen reflecteren is het dan handig om ook andere dan architectonische of stedenbouwkundige disciplines aan boord te hebben. Een en ander heeft natuurlijk ook te maken met de wens om de praktijk van ruimtelijke ordening tegen het licht te houden, het zoeken naar draagvlak en de drastisch veranderde context waarin veel ontwerpers zich als gevolg van de economische crisis bevinden. De praktijk van de eerste ronde onderzoekslabs was echter nog die van een redelijk specifiek gezelschap van overwegend architecten. Deelnemers met een andere achtergrond en *know how* waren op één hand te tellen. De oorzaak daarvan ligt in de oorsprong van het initiatief en de wijze waarop deelnemers zijn geworven. Mochten de labs een vervolg krijgen dan is deze tekortkoming overigens redelijk eenvoudig te repareren.

RESPONS

Architectuurhistorica Joosje van Geest is één van de deelnemers die

een andere dan ontwerpende achtergrond heeft. Haar motivatie om zich op te geven bestaat uit de ambitie om cultuurhistorie een nadrukkelijke rol in ontwerpend onderzoek te laten spelen. In haar ogen kunnen transformaties van gebouwen en gebieden profiteren van een goede analyse van de cultuurhistorische kwaliteiten. Die overtuiging heeft ze nu goed in de praktijk kunnen brengen in het lab Nagele. Door de waarde en betekenis van het dorp als stedenbouwkundig monument te benadrukken is de opgave niet behandeld als die van een zoveelste uitbreidingswijk. Het lab heeft met veel meer aandacht, op een bijna retrospectieve manier, naar het dorp en haar bewoners gekeken. Deze, en andere, accenten bij aanpak van het onderzoek lijken ook aan te slaan bij de gemeente die zich lang geen raad wist met de problemen en status van het dorp.

Van der Geest is vooral tevreden over de respons die het lab van bewoners heeft gekregen. 'Die

participatie en directe contacten hebben bijgedragen aan een goede ontvangst en inbedding van onze voorstellen.'

Dat directe contact, versterkt door het pro-actief werken in klein teamverband, heeft ook Nicolien Pot bij het Almere Lab als een duidelijke meerwaarde ervaren. 'Het is duidelijk dat een attitude gebaseerd op openheid en interesse een totaal andere werk- en denksfeer oproept dan een bureausetting waar vaak geen tijd en ruimte is voor twijfel en discussie.' In dat specifieke geval werkte het team ook nog eens op locatie in een kantoor dat door de betrokken woningbouwcorporatie beschikbaar werd gesteld. Dat *close-contact*-ontwerpen biedt volgens Pot niet alleen praktische voordelen, zoals het direct kunnen checken of zoeken van data. De verplaatsing van het ontwerpen en onderzoek naar de locatie en de mensen toe versterkt ook de menselijke factor en maatschappelijke inbedding van de ontwerper.

Joosje van Geest

Nicolien Pot

Martijn Elzinga

Mette Bos

Pot zou het eigenlijk veel vaker willen terugzien in het algemene ontwerpveld. Ze ziet het vooral als een signaal van gepaste bescheidenheid en interesse voor de casus en context, waarbij ingesloten automatisen aan de kant worden geschoven.

De aandacht voor en twijfel over de juiste richting en aanpak die in het lab Almere Haven, en ook andere labs, reden was voor veel discussie, past daar volgens haar ook bij. Hoewel de mate van discussieren werd beïnvloed door de grote omvang en de te eenzijdige samenstelling (vrijwel uitsluitend architecten) van het team. Mette

Bos, die deelnam aan het lab Utrecht, voegt hier aan toe dat dat voor een optimale interactie een gevarieerd en dus multidisciplinair gezelschap echt als extra katalysator kan werken. Hoewel de eerste labs dus veel dynamiek en debat genereerden hadden, volgens haar, de resultaten nog veel meer inspirerend en prikkelender kunnen worden met sterker gevarieerde en toegewijde teams. De vrijwillige vrijblijvende doel en de diffuse status van de labs zouden bij een volgende ronde ingewisseld moeten worden voor meer intensiteit, kleinere groepen en wellicht een echte selectie (en afwijzing) op basis

van argumenten. Zo zouden de labs kunnen evolueren tot echte denk- en ontwerptanks die opereren op het scherp van de snede.

VERKENNENDE FASE

Op dit moment bestuderen een aantal enthousiaste gemeenten en betrokken woningbouwcorporaties of met een aantal projecten een vervolg kan worden gegeven aan de labs. In Nagele is duidelijk dat (de aanpak van) een onderzoekslab als een vliegwiel kan fungeren dat bestuurders en ambtenaren kan helpen om een ruimtelijk-sociale opgave of probleem dossier helder te krijgen. Een werkwijze waarbij het accent niet ligt op het ontwerpen,

maar op een fase die daaraan vooraf gaat. Daarin zijn het analyseren en in kaart brengen van de opgave de belangrijkste componenten. Ook Martijn Elzinga, deelnemer aan het Lab Utrecht, wijst op het potentieel van een dergelijke extra fase in een ontwerpproces. Volgens hem biedt de methodiek, die in de meeste labs werd gehanteerd, zicht op een ontwerponderdeel naast de nu gebruikelijke trits van schets- (SO), voorlopig (VO) en definitief (DO) ontwerp.

Dat onderdeel zou, bijvoorbeeld onder de naam pre-ontwerp (PO), kunnen gaan fungeren als een verkennende fase waarin, door het

stellen van vragen en doen van onderzoek, de essentie van een opgave in kaart wordt gebracht. Het zou voor veel opdrachtgevers een goede gelegenheid bieden om te kunnen komen tot een doordachte en dus vaak betere opdrachtformulering dan nu het geval is. Een dergelijke uitbreiding van een ontwerptraject zou ook heel goed buiten de kunstmatige context van een onderzoekslab in het regulier verband van opdrachtgever en ontwerp bureau kunnen aanslaan. Volgens Elzinga kunnen de lessen van de labs dus zowel bijdragen aan interessante en urgente casussen voor ontwerpers als aan het formuleren van beter opdrachtge-

verschap. Cruciaal is wel dat deze verandering en uitbreiding ruimhartig wordt gesteund door overheid en andere opdrachtgevers. Als een dergelijke ontwikkeling doorzet ziet hij bovendien goede profileringskansen voor ontwerp bureaus op dit terrein. Wel zal dan moeten blijken of het relatief vrijblijvende karakter en de risicoloze ontwerp vrijheid die de kunstmatige opzet van de onderzoekslabs aankleven ook in de 'harde' werkelijkheid intact en vruchtbaar blijven.

Ook Rijksbouwmeester Van der Pol vroeg zich in dit verband bij de presentatie hardop af of ontwerp onderzoek op termijn niet een

tijdelijke paauze zal blijken te zijn geweest. En dat veel architecten bij het aantrekken van de economie toch niet gewoon een gebouw willen ontwerpen en zo naam willen maken.

Het is op basis van één ronde sowieso hachelijk een oordeel of conclusie te vormen over de resultaten en betekenis van de labs. Daarvoor moeten er waarschijnlijk nog meer rondes volgen waarbij de labs zich in opzet ontwikkelen door voortschrijdend inzicht. Tot die tijd blijft het gissen of het initiatief inderdaad licht heeft geworpen op details van een nieuw ontwerperprofiel én op een nieuwe generatie

ontwerpers die niet alleen directief maar ook co-creatief wenst te werken.

Verlicht kunstwerk bij de Philips-campus, Eindhoven

Geleidelijk aan wordt duidelijk wat het Routeontwerp snelweg waaraan het Atelier Rijksbouwmeester samen met de ministers van VROM, LNV en Verkeer en Waterstaat hebben gewerkt nu voor resultaten heeft. De A2 ontpopt zich als een zeer afwisselende levensader door het hart van Nederland. In 2007 fotografeerde Siebe Swart de weg in aanleg, nu zijn grote stukken gereed om beoordeeld te worden – en keerde hij terug.

TEKST: JAAP HUISMAN
FOTOGRAFIE: SIEBE SWART

Een flitsende weg tussen grote steden en grote landschappen

Geluidsschermen bij Den Bosch

Flyover op de rondweg van Eindhoven

VERSCHUIVINGEN

Den Bosch wordt tegenwoordig gemarkeerd door fluorescerend gele geluidsschermen, Eindhoven laat zijn viaducten baden in het licht, zoals past bij een lichtstad. De A2 die beide en andere steden verbindt, trekt, met andere woorden, een nieuw, opvallend spoor door het land.

Het ontwerpen aan de snelweg was een van de onderwerpen die voormalig Rijksbouwmeester Wytze Patijn op de agenda heeft gezet omdat hij constateerde dat de verrommeling aan 's lands rijkswegen ernstige vormen begon aan te nemen. Het routeontwerp werd door Patijns opvolger Jo Coenen verder uitgewerkt die er een specialist voor in de arm nam, de architect Jan Brouwer. Brouwer concentreerde zich op de A12. Drie bureaus kregen de opdracht eenheid te brengen in geluidsschermen en -wanden, kunstwerken en portalen, waarbij ze rekening wilden houden met het landschap waarin de A12 ligt. Deze weg doorsnijdt de Veluwe maar ook het Hollands veenweidegebied, twee zeer verschillende territoria die om een eigen opgave vragen. Om de automobilist bewust te maken van de omgeving die hij passeert, is bijvoorbeeld de parkeerplaats De Forten ten zuidoosten van Utrecht uitgerust met een informatiebord zodat men op de hoogte wordt gesteld van de Hollandse Waterlinie

Lichtmasten zijn ook speciaal ontworpen: Eindhoven

Routeontwerp A2 nu zichtbaar

die daar ligt. Van een anoniem niemandsland is de A12 geleidelijk veranderd in een duidelijk gemarkeerde levensader door het land.

De A2 gaat nog een stuk verder. Toen het Routeontwerp voor de A2 werd opgestart, waren de architecten al aan de slag gegaan. Het is ook het langste aaneengesloten stuk

snelweg in Nederland, die Amsterdam verbindt met Maastricht. Het concept van het ontwerp is min of meer overgenomen van de A12: geluidschermen en viaducten moeten verwantschap met elkaar vertonen. Dat blijkt het best uit de reliëfs die architect Ben van Berkel heeft bedacht voor de kunstwerken: daarin prijkt een al dan niet

geabstraheerde trekvogel. Zo ontstaat er voor de automobilist over bijna 200 kilometer een herkenbare eenheid in de bruggen en op- en afritten die hij passeert. Het reliëf in het beton is bovendien een wapen tegen de graffiti-brigade.

LANDSCHAPPEN

Maar verder ziet de A2 er anders uit

dan de A12. Het thema is; grote steden en grote landschappen. De weg passeert immers Utrecht, de grote rivieren, Den Bosch, het Brabants coulissenlandschap, Eindhoven, het glooiende Limburg en tenslotte Maastricht. Op twee plaatsen gaat hij ondergronds, bij Leidsche Rijn (dat is overigens geen verdiepte maar een landtunnel) en

Geluidsscherm met talud dat is versierd met het trekkvogelpatroon, symbool van de A2.

bij Maastricht. De grote steden hebben de kans aangegrepen om zich via de weg te profileren. Je zou zelfs kunnen zeggen dat de snelweg is gebombardeerd tot promotieartikel. Bij Utrecht-Leidsche Rijn gebeurt dat met een glooiend geluidsscherm waarin showrooms en kantoren zijn verwerkt: ontwerpen van Fons

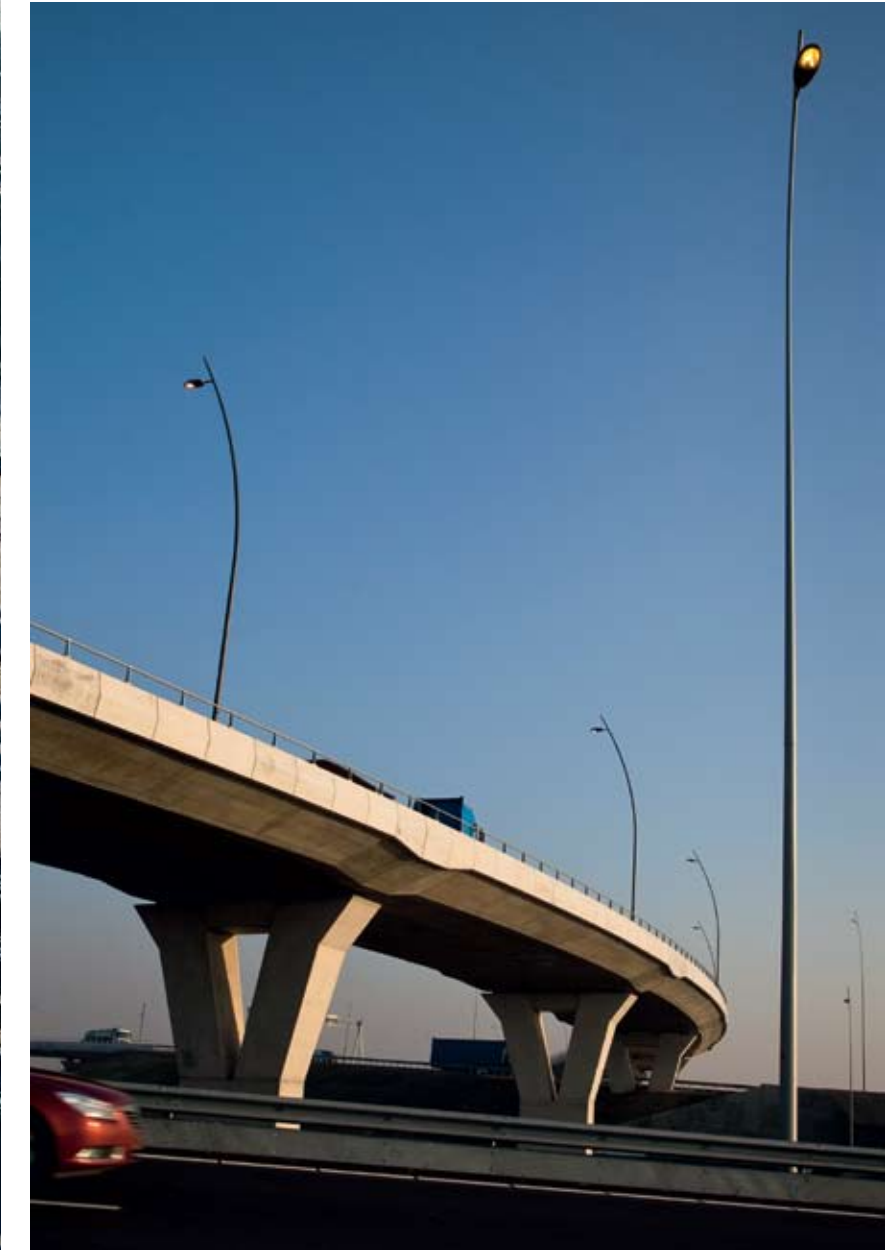
Verheijen en Kas Oosterhuis. De landtunnel zelf is een ontwerp van Quist Wintermans. Ter hoogte van Maarssen en Breukelen is de architecte Alette van Aalst aan het werk gegaan met aluminium schermen die ook al meebewegen met het verkeer. Op de plaatsen waar het scherm overgaat in een

De fluorescerend gele geluidsschermen ter hoogte van Den Bosch: ontwerp Ben van Berkel

Links: De landtunnel bij Leidsche Rijn. Op het talud wordt een park aangelegd.
Onder: Nieuwe flyover bij Eindhoven

leuning – bij een waterloop bijvoorbeeld – verschijnt een golfje in het patroon.

Spectaculair is de manier waarop de A2 op verschillende plaatsen van links naar rechts (of omgekeerd) wordt verschoven. Zo is er een tijdelijk landschap ontstaan van

kruierend asfalt en lege taluds, of slingerende weggedeeltes, allemaal voorboden van de uiteindelijke A2. Bij Den Bosch, langetijd een woud van waarschuwingborden en omlleidingen, is het resultaat van de ontworpen A2 zichtbaar. Felgele schermen maken dat de omgeving van Den Bosch zelfs bij het meest

troosteloze weer is gepromoveerd tot feest. Alsof de stad een zonnebril opgezet heeft gekregen. Het ontwerp is van Ben van Berkel.

Eindhoven prijst zichzelf aan als lichtstad, het beste te zien aan een viaduct bij de high tech campus dat Philips heeft gesponsord. Het

verandert 's avonds telkens van kleur, op een manier dat je moet vrezen voor verkeersongelukken. De geluidschermen, ontworpen door Wurck (Paul Kersten), zijn een ingenieus stelsel van geperforeerde aluminium buizen waarin glaswol is verwerkt, zodat een optimaal geluiddempend effect wordt bereikt.

In het oorspronkelijke voorstel was een ontwerp gepresenteerd met verlichte buizen. Dat heeft het vanwege het budget niet gehaald.

Is de A12 een vertoon van eenheid en samenhang geworden, de A2 laat zich kennen als een show van diversiteit. De snelweg is zo, dankzij

de ontwerpende teams, niet langer een probleemgebied of een verkeerstunnel, maar een aaneenschakeling van kansen en uitdagingen. Goed voorbeeld daarvan zijn de spectaculaire flyovers bij Eindhoven waar het wegontwerp is geïntegreerd in het landschap zodat de plaatsse stromende Dommel uit de

anonimiteit is gehaald en nu deel uitmaakt van een ecologische verbindingzone. Dat zijn de effecten van integraal ontwerpen die nu bij en rond de A2 zichtbaar worden.

Kans om in slaap te vallen achter het stuur heeft de automobilist niet meer.

Met dank aan Tertius Hanekamp

VERSCHUIVINGEN

Inspectie van gebouwen kan integraler en efficiënter

TEKST: JACO BOER

FOTOGRAFIE: MARCEL KENTIN

De Rijksgebouwendienst gaat vanaf dit jaar haar vastgoed op een andere manier inspecteren. Gebouwen hoeven minder vaak te worden bezocht. Bovendien kunnen noodzakelijke investeringen beter tegen elkaar worden afgewogen. Andere vastgoedbeheerders overwegen ook met de nieuwe methode aan de slag te gaan.

Verwarmingsinstallatie, ministerie Buitenlandse Zaken

Het is één van de grote frustraties van de gebruikers van rijkskantoren. Er is net een inspecteur langs geweest om de brandveiligheid van het gebouw te bekijken en een maand later staat er iemand anders op de stoep voor het meten van de energieprestatie. Ze willen allebei dat er op korte termijn maatregelen worden genomen, ook als die moeilijk met elkaar zijn te combineren. Voor de beheerder is het bovendien een raadsel hoe hij de eis van de ene inspecteur tegen die van de andere af moet wegen. Neem dan maar eens een goed besluit. Hans Drooger en Ronald Kollaard van de Rijksgebouwendienst herkennen de situatie en wilden

de inspectie van rijksgebouwen al langer vernieuwen. 'De Tweede Kamer had al eens laten weten, dat er te veel onduidelijkheid was over de bedragen die gereserveerd moesten worden voor het onderhoud van rijksgebouwen. Bovendien is het aantal onderdelen waarop we moeten inspecteren, in de afgelopen jaren flink toegenomen. Denk maar aan legionella, asbest of de energieprestatie van kantoren. Dat wilden we allemaal integreren in een zo compleet mogelijk systeem, waarmee je maar één keer in de paar jaar naar de gebruiker toe stapt.'

INTEGRAAL

Eind 2006 is de Rijksgebouwendienst

begonnen met het opzetten van zo'n nieuwe integrale inspectiemethode. Eerst is er een nieuwe versie gemaakt van de Standaard Elementen Lijst, die een gebouw opdeelt in afzonderlijke onderdelen die bekeken moeten worden. Na een kritische evaluatie is bijna driekwart van de honderden elementen verdwenen of opgenomen in een overkoepelend element. 'Met de oorspronkelijke lijst viel bijna niet te werken', aldus Drooger. Vervolgens heeft de Rijksgebouwendienst een Standaard Ruimten Lijst opgesteld zodat niet alleen de prestaties van individuele elementen, maar ook van complete vertrekken kunnen worden gemeten. Beide lijsten vormen het

uitgangspunt van de inspecties op de vier hoofdthema's van RgdBOEI: brandveiligheid, onderhoud, energieprestatie en inzicht in wet- en regelgeving. Om de resultaten van deze metingen onderling met elkaar te kunnen vergelijken en tot betrouwbare investeringsadviezen te komen, wordt gebruikt gemaakt van een zespunts-schaal die loopt van uitstekend (=1) tot zeer slecht (=6). Deze systematiek wordt ook gebruikt in de gestandaardiseerde conditiemeting van bouw- en installatiedelen: de NEN 2767.

Kollaard vertelt dat het nog niet zo gemakkelijk was om het grote aantal wetten en regels dat betrekking

Inspectie richt zich ook op brandveilige ingangen

heeft op de beheerfase van een gebouw, op te sporen en in de nieuwe methode te integreren. 'Eigenaren hebben maar liefst te maken met 35 afzonderlijke regelingen. Daar zijn we wel van geschrokken.' Uiteindelijk heeft de Rijksgebouwendienst besloten om de indeling van het Bouwbesluit te gebruiken als leidraad voor de Standaard Elementen Lijst. Bovendien is er een koppeling gemaakt met het Bouw Regelgeving Informatie Systeem (BRIS). 'Als inspecteur ben je daardoor altijd op de hoogte van de meest actuele eisen, die de wetgever aan je vastgoed stelt.'

GETEST

Nadat de nieuwe methode op hoofdlijnen klaar was, heeft de Rijksgebouwendienst het systeem ook uitgebreid getest op een aantal rijksgebouwen. Daar zaten niet alleen de hoofdzetels van VROM, Buitenlandse Zaken, Economische Zaken en de combinatie Justitie/ Binnenlandse Zaken bij, maar ook de penitentiaire inrichtingen Overamstel

en De Schie. Volgens Drooger verliep dat vrij goed. 'Bij Justitie en Binnenlandse Zaken hebben we ook voor het eerst gezamenlijk met de gebruiker een risicoafweging gemaakt. Daardoor werd het voor iedereen duidelijk welke investeringen urgenter waren dan andere. Binnen RgdBOEI hebben gebruikers ook alle vrijheid om aan bepaalde thema's meer gewicht te hangen dan aan andere. We willen als Rijksgebouwendienst niemand voorschrijven wat goed voor hem of haar is.'

In eerste instantie is RgdBOEI opgezet om rijksgebouwen integraler en efficiënter te inspecteren. Maar de Rijksgebouwendienst ziet het liefst ook andere partijen met de nieuwe methode aan de slag gaan. Bij het opstellen van RgdBOEI is daarom intensief overlegd met andere eigenaren en commerciële inspectiebureau's. Ook werkt de Rijksgebouwendienst nauw samen met drie hogescholen om inspecteurs en adviseurs op te leiden voor het toepassen van de nieuwe

methode. Drooger en Kollaard geven daarnaast regelmatig lezingen en presentaties. Zo kwamen er eind januari weer enkele tientallen commerciële vastgoedbeheerders en medewerkers van gemeenten, woningcorporaties en andere ministeries af op een voorlichtingsbijeenkomst over RgdBOEI.

De deelnemers aan dit soort bijeenkomsten zijn meestal erg enthousiast over de nieuwe inspectiemethode. Vooral de integrale opzet wordt erg gewaardeerd. 'Wij lopen zelf ook rond met de vraag hoe je de verschillende deelinspecties kunt combineren. BOEI geeft daar een helder antwoord op', aldus Pablo van der Laan van woningcorporatie Ymere. Hij voegt er wel aan toe dat zijn organisatie de methode niet één op één kan gebruiken. 'Er is nog een vertaalslag nodig. Een woningcorporatie heeft nu eenmaal een ander product dan een Rijksgebouwendienst.' Winkelbelegger en-ontwikkelaar Corio sluit zich daarbij aan. 'Voor het dagelijks

beheer zullen wij niet zoveel aan RgdBOEI hebben. Maar wij zien wel mogelijkheden om de methode in te zetten bij het actualiseren van onze meerjarenonderhoudsbegroting. Het laat zien dat je met een integrale opzet en een lage frequentie hele goede resultaten kunt bereiken. Ik verwacht ook dat de methode, evenals het NEN2767-stelsel, op termijn kan uitgroeien tot de standaard in de markt', aldus Klaas Voet.

VIJFJAARSCYCLUS

Hoewel nog niet alle handboeken klaar zijn, gaat de Rijksgebouwendienst binnenkort zelf aan de slag met de nieuwe inspectiemethode. Eind april doet ze de opdrachten de deur uit voor de inspectie van 400 rijksgebouwen gedurende twee jaar. Het plan is om iedere twaalf maanden een vijfde van de vastgoedvoorraad te laten controleren op gebreken, zodat er een inschatting kan worden gemaakt van de gewenste investeringen op korte en middellange termijn. Aan het einde van het jaar is ook het softwarepakket klaar, waarmee de inspecteur en de adviseur in de toekomst zullen werken. Drooger: 'Er was iets meer tijd nodig om het programma voldoende flexibel te maken. Wetten en regels kunnen immers snel veranderen. Uiteindelijk kunnen wijzigingen dadelijk snel en gemakkelijk worden doorgevoerd in de nieuwe methode. Daarmee ontstaat een waardevolle en stabiele inspectiemethode in de vastgoedmarkt.'

Dakbalken, verwrongen stalen bewapening en bergen kapotte B2-blokken: dat is wat nu nog rest van het door Gerrit Rietveld ontworpen expositiepaviljoen in de beeldentuin van Museum Kröller-Müller. Het paviljoen wordt op dezelfde plek herbouwd, maar zal straks grotendeels uit nieuwe materialen bestaan. 'Over een half jaar staat het er strak en fris bij. En over 200 jaar staat het er nog.'

Bertus Mulder en het Rietveldpaviljoen in Museum Kröller-Müller

'Ik restaureer de ruimte, niet de constructie'

VERSCHUIVINGEN

TEKST: ANKA VAN VOORTHUIJSEN
FOTOGRAFIE: THEA VAN DEN HEUVEL

Architect Bertus Mulder voor de hoop stenen die herinnert aan het Rietveld-paviljoen

Als er één architect is die weet wat Gerrit Rietveld met zijn architectuur beoogde, dan is dat de Utrechtse architect Bertus Mulder (81). Mulder werkte eind jaren vijftig een aantal jaren met hem samen, ze raakten bevriend en hielden contact tot Rietveld overleed. Sindsdien heeft Mulder een aantal 'Rietvelds' gerestaureerd. Villa's, zomerhuizen, een hele woonwijk en de bekendste in de rij: het Rietveld-Schröderhuis. Nu is dit beeldenpaviljoen aan de beurt. Een icoon in het oeuvre van Rietveld, vindt Mulder: 'Als je zijn werk écht wilt doorgronden, dan moet je naar dit paviljoen kijken. Dit is de optimale demonstratie van zijn

devies dat architectuur het scheppen van ruimte is.' Want waaruit bestaat dit paviljoen, vraagt Mulder zich hardop af. Horizontale en verticale schijven. Begrenzingsen. 'Binnen, buiten en ruimte die daar tussen ontstaat. Dat zie je hier in optima forma.'

Dat de Rijksgebouwendienst voor deze architect koos om het paviljoen aan te pakken lijkt gezien zijn ervaring niet meer dan logisch. Vooral de restauratie en herbouw van een door Rietveld ontworpen aula in Hoofddorp is vergelijkbaar met deze opdracht, vindt Mulder zelf. De aula werd in 2002 afgebro-

ken en opnieuw gebouwd, met nieuwe materialen. Dat zal bij dit paviljoen in de beeldentuin van het Kröller-Müller niet gebeuren. Er zal zoveel mogelijk bestaand materiaal worden hergebruikt, daarom ging het sloopwerk omzichtig. Het was meer demonteren, omschrijft Mulder. Het originele getrokken glas

Het ontmantelde paviljoen. Het wordt met nieuwe materialen weer opgebouwd op dezelfde plaats.

werd gespaard, net zo als de staalconstructie en de houten dakbalken. Maar van de door Rietveld zo geliefde B2-blokken zal er geen een terugkeren in het herbouwde paviljoen. De kwaliteit van het beton was slecht, dat toonde zich onder meer door scheuren in de muren. Voorraad was er ook niet meer, en de originele mal bleek verdwenen. Het zo goedkope bouw materiaal wordt daardoor een flinke kostenpost. Voor de 2200 stenen die nodig zijn wordt een kostbare nieuwe stalen mal gemaakt. De blokkenwanden moeten er straks precies zo uitzien als die van het oude paviljoen. Daarom neemt Mulder tijdens een

bezoek aan de bouwplaats voor de zekerheid twee flinke B2-blokken mee naar huis. 'Deze zijn ruw afgewerkt. De nieuwe blokken worden van beter beton gemaakt, maar moeten straks wel dezelfde textuur hebben.'

SLECHTE KWALITEIT

Bij alle gebouwen van Gerrit Rietveld die nu nog overeind staan, stuit hij steeds op dezelfde problemen, zegt Mulder. De gebruikte materialen zijn vaak van slechte kwaliteit en de gekozen technische oplossingen voldoen niet meer. 'Met regulier onderhoud was dit paviljoen niet meer in stand te houden. De afwatering was beroerd, houten

kolommen die het dak moesten dragen waren verrot, het dak zelf, van rietplaten, was op. Het paviljoen verloederde zichtbaar.'

Uitgangspunt bij de reconstructie is dat het paviljoen er straks exact zo uitziet als bij de oplevering in 1965. Bertus Mulder: 'Rietveld was een ruimtekunstenaar. Om die ruimte te kunnen ervaren heb je begrenzingen nodig. Die hebben een bepaalde textuur, en die ga ik er net zo uit laten zien als bij hem. Maar wat daar achter zit, maak ik soms heel anders. En omdat ik dat doe, staat het gebouw er over 200 jaar nog. Dat is de sport, dat is de lol: wat kan ik onzichtbaar achter die textuur

aanbrengen, zodat de constructie nu wél stabiel wordt.' Hij is er inmiddels helemaal uit, en de restauratiecommissie is akkoord. Verrotte houten kolommen worden vervangen door een stalen kern: door die vervolgens te bekleden met een koker van hout verandert er op het oog niets, maar de levensduur wordt aanzienlijk verlengd. 'En als die koker over 50 jaar rot is, plaats je er een nieuwe omheen.'

Rietveld verwerkte de B2-blokken hier liggend in plaats van staand, wat de stevigheid van de muren niet ten goede kwam. Mulder gaat dat verbeteren door om de twee lagen stenen onzichtbaar rvs-bewapening

aan te brengen in de verbindende specielaag. De dakbedekking, die bestaat uit in de jaren vijftig en zestig populaire zogeheten 'Oosterhoutse Bouwplaten' (vijf centimeter geperst riet, een van de eerste vormen van dakisolatie), worden ook vervangen door een duurzamere constructie, plafonds van riet en dakbeschoot van hout, waardoor stijve dakvlakken ontstaan. Bertus Mulder: 'Als je straks naar boven kijkt zie je geen verschil, je ziet nog steeds riet. Maar er zit een ander pakket achter.' Het dak wordt ook anders. Door het ontbreken van voldoende regenwaterafvoeren en het horizontale dakvlak, bleef er water op staan. Bertus Mulder: 'In het werk van Rietveld zie je altijd dat er te weinig regenwaterafvoeren zijn. Die wilde hij niet, omdat hij dan verticale lijnen in zijn concept kreeg, en daar kon hij er maar een paar van gebruiken.' In de loop der jaren werden er als noodverband pijpjes door het dak geprikt die (lelijk) zichtbaar waren aan de onderkant van het dak. Daardoor stonden er na een regenbui ook plasjes water in het paviljoen. Mulder heeft na enig puzzelwerk nu een oplossing gevonden, zegt hij. Hij gaat in het midden van het dakvlak voor meer afschot zorgen, zodat het regenwater naar de regenpijpen stroomt. 'Doordat het achter de dakranden zit, zie je dat niet. Alleen Onze Lieve Heer kan dat zien.'

CAMOUFLAGE

Camouflage, inderdaad. Rietveld zelf was daar ook een meester in, blijkt uit de woorden van Mulder. 'Bij zijn constructies scheerden horizontaal en verticaal vlak langs elkaar heen, het ziet eruit alsof het niet kán. Bij de rood-blauwe stoel deed hij dat met een deuveelconstructie. Bij dit paviljoen zie je ook die helderheid in het beeld die hij nastreefde. Maar van binnen zitten daar geïmproviseerde bevestigingsconstructies achter, onzichtbaar weggewerkt. Vaak zijn die te primitief en functioneren niet. Dat kunnen we tegenwoordig beter en dan moet je dat ook doen.' De nu verrotte houten kolommen bijvoorbeeld, werden

door Rietveld weliswaar slim in stalen voeten in de fundering gezet, maar er kon door slechte aansluitingen toch regenwater in de constructie sijpelen waardoor de zaak ging rotten. Dat is met Mulders' aanpak straks onmogelijk, zegt hij.

Dat dit gebouwtje na ruim 40 jaar bouwkundig 'op' is, heeft niets met de kwaliteit van het ontwerp te maken, vindt Mulder. Rietveld ontwierp het paviljoen in 1955, voor een tijdelijke beeldtentoonstelling in Park Sonsbeek in Arnhem. Het bleef daar een paar maanden staan en verdween toen in de container: precies zoals de bedoeling was. 'Rietveld gebruikte de eenvoudigste materialen en hij breidde het allemaal een beetje aan elkaar. Dat kon, want het hoefde maar een paar maanden te staan.'

ARCHIEF

Vlak voor Rietvelds' dood, besloot een aantal architecten echter tot reconstructie van dat Sonsbeekpaviljoen in de tuin van Museum Kröller-Müller. Als eerbetoon aan de architect, en vooral ook omdat het expositiepaviljoen zo'n uniek ontwerp was. En daar ging het mis, zegt Mulder. Want toen de replica daadwerkelijk gebouwd moest gaan worden, was Rietveld overleden. Zijn archief was verdwenen en zou pas jaren later weer opduiken bij erfgenamen. Mulder: 'Tijdens het vooronderzoek ontdekte ik dat de tekeningen voor dit tweede paviljoen gemaakt zijn door Arnold Renes. Dat vond ik vreemd, want dat was destijds de jongste tekenaar op het bureau.'

Mulder zocht en vond Renes, die hem een mooi verhaal uit de doeken deed. Hij, als laatst aangenomen tekenaar, moest destijds inderdaad het paviljoen tekenen. Omdat iedereen op het bureau druk was met andere, grotere werken. En omdat het archief weg was, had Renes uitsluitend een serie zwart-wit foto's van Jan Versnel tot zijn beschikking. Mulder: 'Aan de hand van die foto's heeft hij toen werktekeningen gemaakt. Hij wist

de maat van de B2-blokken, 44 centimeter, en er lagen er steeds zes op rij. Het paviljoen staat daarom op een stramien van 2.65 bij 2.65.'

TIJDELIJKHEID

Renes heeft het 'heel consciëntieus' aangepakt, vindt Mulder achteraf, 'tot in detail heeft hij alles nagerekend en uitgewerkt. Hij heeft z'n best gedaan om de replica zoveel mogelijk op het origineel te laten lijken, maar er is te veel tijdelijkheid in het gebouw gebleven. Terwijl het nu wel de bedoeling was dat het permanent zou blijven staan.' Voor de replica was wat meer duurzaamheid in constructie en materiaalgebruik op z'n plaats geweest. Rietveld gebruikte bijvoorbeeld willens en wetens een slechte kwaliteit betonblokken, zegt Mulder. 'Goedkoper, het was toch maar tijdelijk.' Renes gebruikte diezelfde stenen omdat Bredero nog een partijtje had liggen, maar voor een permanent gebouw voldeden die niet. Dat gold voor meer keuzes. Toen het paviljoen eenmaal stond 'werd de beheerder snel geconfronteerd met een aantal constructies die erg moeilijk te onderhouden bleken.' Het paviljoen werd steeds slechter en na talloze lapmiddelen werd vorig jaar besloten om drastisch in te grijpen. Dat leidde uiteindelijk tot de keuze om volledig af te breken en op dezelfde plek te herbouwen.

Over de keuze voor die aanpak verschillen de meningen al jaren, en bij elke restauratie van een Rietveldpand laait de discussie omtrent de restauratie-ethiek weer even op. Als de authentieke materialen of technieken niet meer voldoen, dan moet je ze laten voor wat ze zijn, vindt Mulder, en kiezen voor betere, eigentijdse oplossingen. 'Ik resta-

reer de ruimte, niet de constructie.' De Delftse hoogleraar cultureel erfgoed Marieke Kuipers heeft zich in het verleden meermaals een criticaster van Mulders' aanpak getoond. Dit past niet bij de aard van de gebouwen en de opvattingen van de architect, vindt zij. Rietveld zelf toonde zich nooit een voorstander van restauratie. Hij vond dat je een gebouw best kon afbreken en er vooral iets beters voor in de plaats moest zetten. In opdracht van de Rijksgebouwendienst verscheen onlangs een essay, waarin de verschillende opvattingen over restauratie/reconstructie van jonge monumenten aan de orde komen. Van de afbraak en opbouw van dit beeldenpaviljoen wordt een documentaire gemaakt, waarin de aanpak van de reconstructie wordt vastgelegd.

De aannemer krijgt er nog een flinke klus aan, voorspelt Mulder. 'De buitenkant bestaat uit eenvoudige materialen zoals ruwe betonblokken en gezaagd, ongeschaafd hout. Je moet heel exact werken om met zulke niet-strakke materialen, een strak beeld neer te zetten. Dat vraagt grote zorgvuldigheid.'

En vaste bezoekers zullen het verschil straks hopelijk wél zien. 'Het paviljoen was verloederd. Het staat er straks weer strak en fris bij.'

Spanning onder de onderdoorgang

VERSCHUIVINGEN

Civieltechnisch is het een huzarenstukje geweest om de oude kolommen onder de onderdoorgang van het Rijksmuseum te vervangen door tijdelijke die rusten op een tijdelijke fundering. Het werk is grotendeels 's nachts uitgevoerd zodat de aannemer kon horen of het gebouw erboven kraakte – dat was

met het verkeerslawaaï overdag niet mogelijk geweest. Maar het is goed afgelopen: het museum staat er nog. Later dit jaar zullen nieuwe, slankere kolommen met hun onderkant bevestigd worden op de oude fundering, zodat er een royale verbinding ontstaat tussen de twee binnenhoven. De directeur-generaal

van de Rijksgebouwendienst, Peter Jägers, en zijn collega van OCW, Judith van Kranendonk, hebben eind januari in deze ruimte geposeerd.

Hoewel de lange vorst- en sneeuwperiode de bouw in het algemeen danig parten heeft gespeeld, is er in het museum maar beperkt achter-

TEKST: JAAP HUISMAN
FOTOGRAFIE: ERAN OPPENHEIMER

stand opgelopen, zegt Peter Derks, projectleider van de Rijksgebouwendienst. Een enkele keer werd het te glad en te ijsig onder de kappen. 'Maar de sfeer op de bouw is goed. Er wordt flink gewerkt, men kijkt meer naar mogelijkheden om tegenslagen op te lossen dan in het verleden.' Vlak voordat de vorstperiode inviel, kon de aannemer de vloer storten van het toekomstige Aziatische paviljoen. Anders had dat onderdeel vertraging opgelopen.

De verbouwing van het Rijksmuseum concentreert zich momenteel op de vervanging van de leien op het dak en de ruiten in de legramen. Verder vindt er hier en daar nog wat sloopwerk plaats en klein decoratief schilderwerk. Over een eventuele aanpassing van de entree in het ontwerp heeft minister Plasterk van OCW de Kamer eind vorig jaar een onderzoek beloofd dat op dit ogenblik wordt uitgevoerd. Uitkomst daarvan wordt dit voorjaar verwacht. Tot zolang wordt gebouwd wat gecontracteerd is, zegt Derks, tenzij de minister dit voorjaar tot een ander besluit komt. Een comité onder aanvoering van de voormalig Rijksbouwmeesters Dijkstra en Coenen heeft aangedrongen op een ruimere entree in het hart van de onderdoorgang om zo de stromen bezoekers beter op te vangen. Daarover belegden ze eind februari een studiebijeenkomst.

Ondanks vorst gaat operatie-Rijksmuseum door

Daken van het Rijksmuseum krijgen nieuwe leien

De gestutte onderdoorgang

Toekomstige Franse Ambassade

Franse ambassade verhuist naar Kodakgebouw

TEKST: ROLF DE BOER
FOTOGRAFIE: ROGER DOHMEN

KODAKGEBOUW

Het Kodakgebouw uit 1935 is een ontwerp van architect A.J. van Eck (1898-1961). De naam dankt het gebouw aan de opdrachtgever voor de bouw: het fotobedrijf Kodak. Het monumentale ontwerp in de stijl van de Haagse school met Jugendstilachtige elementen is geen Rijksmonument maar behoort wel tot het beschermde stadsgezicht van Den Haag. Binnen geven de oorspronkelijke laboratoria van Kodak het gebouw een industrieel karakter. Van Eck staat vooral bekend om de betonconstructies van zijn ontwerpen. Na zijn dood is in 1963 door de echtgenote van de architect zelfs een fonds opgericht dat prijzen uitreikt aan architecten die 'uitmunten door de zuivere integratie van de constructie in het geheel'.

Uitzicht op Vredespaleis is de kers op de taart

Huidige Franse Ambassade

VERSCHUIVINGEN

Op 11 december 2009 ondertekenden de Franse ambassadeur Jean-François Blarel en vertegenwoordigers van het Ministerie van Justitie en de Rijksgebouwendienst een samenwerkingsovereenkomst met als beoogd resultaat de verhuizing van de Franse ambassade naar het voormalige Kodakgebouw in Den Haag. 'De intensieve voorbereiding is een investering geweest in het gezamenlijk met de Franse partij realiseren van een passend nieuw onderkomen', zegt projectdirecteur Rogier Bekkers.

In 2006 zoekt de Rijksgebouwendienst in Den Haag naar een geschikte locatie voor de nieuwbouw van de Hoge Raad der Nederlanden. Het oog valt op de plek van het leegstaande AXA-gebouw aan het Korte Voorhout, tegenover het Ministerie van Financiën. Maar het perceel is niet groot genoeg. Voor

de extra meters is de locatie Franse ambassade naast het AXA-gebouw precies toereikend. En zo ontstaat het verzoek van de Nederlandse staat aan de Franse ambassadeur of hij bereid is mee te werken aan een verplaatsing van de ambassade naar een andere plek in Den Haag. Dat verzoek leidde op 11 december

2009 tot een Frans *oui* tegen het voormalige Kodakgebouw 'in de tuin' van het Vredespaleis.

EMOTIONELE BINDING

Rogier Bekkers is projectdirecteur van het Atelier Huisvesting Internationale Organisaties van de Directie Projecten. 'Het bijzondere

aan het project is dat wij als Nederlandse staat de vragende partij zijn', zegt Bekkers. 'Wij moesten de Franse partij overtuigen van de wenselijkheid en aantrekkelijkheid van een andere locatie voor de Franse ambassade. Daar komt meer bij kijken dan het aanbieden van een alternatief pand.' Ook al omdat de Fransen een sterke historische en emotionele binding met het Smidspaleis hebben. De grond, in dit statige deel van Den Haag, is al bijna honderd jaar hun eigendom. Waar we in Nederland – vanwege de beperkte ruimte – vrij snel bereid zijn om oud in te ruilen voor nieuw, denken Fransen sterk vanuit historisch besef en traditie. Het gebouw moest misschien een keer opgeknapt worden, maar dat was voor hen geen reden om te vertrekken. Bekkers: 'Dat hebben ze enkel gedaan vanwege de goede betrekkingen met Nederland. Een gebaar waarvoor Nederland dan ook zeer dankbaar is. Het heeft even tijd gekost, de Fransen wilden terecht heel precies weten wat ze ervoor

terug krijgen. Hoe gaat het eruit zien? Op welk kwaliteitsniveau? Wat zijn de beveiligingsmaatregelen? Wat is de bijdrage van Nederland in termen van activiteiten en geld? Maar met de overeenkomst die er nu ligt, is de weg gebaad voor een samenwerking en resultaat die recht doen aan de belangen die met deze bijzondere geste van Frankrijk zijn gemoeid.'

VREDESPALEIS

'Er zijn diverse panden de revue gepasseerd, maar gelet op het specifieke programma van eisen, de vierkante meters en de veiligheids-eisen, bleef het Kodakgebouw als enige over', zegt Niels Bouwmeester. Hij is als projectmanager werkzaam bij het Atelier Huisvesting Internationale Organisaties. 'Als eerste zijn toen de veiligheidseisen uitgebreid bekeken en vervolgens zijn we in de renovatie van het gebouw en de openbare buitenruimte zelf gedoken. Wat is er nodig om hier een ambassade van te maken die niet alleen uit het oogpunt van veiligheid functioneert, maar ook de allure krijgt waar een land als Frankrijk recht op heeft? Dat moet voor een deel ook gevonden worden in de omgeving. Het Kodakgebouw staat zowat in de tuin van het Vredespaleis en op een steenworp afstand van de ambassadewijk en de Internationale Zone in Den Haag. In de naburige Zeestraat is het nieuwe Hiltonhotel bijna klaar

en de gemeente maakt plannen om de openbare ruimte voor het Vredespaleis grondig te renoveren.

GLAZEN DAKOPBOUW

'Het gebouw zelf heeft absoluut architectonische waarde', zegt Bouwmeester. 'De voorkant kenmerkt een geheel eigen stijl en dat geldt ook voor de achterkant als die na de renovatie is ontdaan van allerlei vreemde toevoegingen. De Fransen zelf zijn er steeds meer van gecharmeerd. Ook als je op het dak staat dat uitkijkt op het Vredespaleis. Dat is de kers op de taart in het voorlopige ontwerp: een dakopbouw van glas die gebruikt gaat worden als vergaderzaal en representatieve ruimte. Met uitzicht op het Vredespaleis. Dat geeft een geweldige allure en extra gebruikswaarde aan het gebouw.'

ECOLOGISCH VERANTWOORD

Ook gedurende het renovatietraject blijven de Fransen nauw betrokken bij het project. Met hun expertise zullen ze geregeld uit Parijs overkomen. Architectenbureau Ex Interiors uit Nieuwegein tekent voor het ontwerp. Samen met de Franse architecten gaat het onder regie van de Rijksgebouwendienst in de komende maanden op zoek naar antwoorden op vormgevingsvragen als: wat maakt allure? Hoe creëer je de juiste uitstraling voor een ambassade? Bouwmeester: 'Maar ook praktische vragen als: hoe

duurzaam moet het worden? Er zitten nu verlaagde plafonds in. De eerste reflex is om die er meteen uit te slopen, maar grotere ruimtes verbruiken meer energie. De Fransen willen heel graag een ecologisch verantwoord gebouw hebben. Misschien moeten die plafonds er wel in blijven. Dan heb je meteen ruimte voor de techniek. Dat zijn van die onderwerpen waarbij we met inbreng van de ideeën en wensen van de Franse partij tot de goede keuzen willen komen.' In de zomer moet het definitieve ontwerp er liggen. Dan start het traject van gunningen en de renovatie zelf. De oplevering staat gepland in april 2012. 'Ambitueus, maar dat past bij dit project', besluit Bekkers.

Links: studie naar het toekomstig interieur, rechts een bestaand vertrek

Het voormalige Kodakgebouw heeft, nu het tijdelijk gebruikt wordt, een andere naam: ANNA. Sinds twee jaar organiseert een onderafdeling van de Stichting Kunstpassage culturele projecten in het gebouw en biedt creatieve ondernemers werkplekken in de vorm van expositie- film, en projectruimten of ateliers. ArtiKraak, het cultureel projectbureau van Stg ANNA, is speciaal opgezet om deze (publiek)activiteiten te initiëren, ondersteunen en te promoten. Er werden theatervoorstellingen gehouden, er is elke woensdag een Eat, Meet & Greet-avond. Het eerstvolgende grote event is de tweedaagse Balkan Blues eind mei. De Kunstpassage organiseerde eerder activiteiten in het pand van de Raad voor de Rechtspraak, het ministerie van Financiën en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voordat ze werden verbouwd. Meer info over ANNA: <http://www.artikraak.org/anna/index.php>

ANDERE SMAKEN

- 48 | DEFENSIEMUSEUM SOESTERBERG
- 51 | CENTRUM BIODIVERSITEIT
- 58 | FORD KATTEN NAARDEN

- 60 | RECHTBANK HAARLEM
- 61 | MUSEUM VOLKENKUNDE
- 62 | SHANGHAI 2010

- 40 | BOEKEN EN EXPOSITIES

STEDENBOUW
MONUMENTEN
ARCHITECTUUR
ARCHITECTUURBELEID
KUNST

ANDERE SMAKEN

TEKST: JAAP HUISMAN
FOTOGRAFIE: WIM HOLLEMANS EN
VOORLICHTING DEFENSIE (LUCHTFOTO)

Luchtfoto met een impressie van de toekomstige plaats van het Nationaal Defensiemuseum

Procedure voor nieuw Defensiemuseum begonnen

Museale inrichting voor het eerst deel pps

In april/mei wordt de aankondiging gepubliceerd van het defensiemuseum Soesterberg zodat partijen zich kunnen inschrijven. Dat is deel 2 van de procedure die moet leiden tot een nieuw museum op de voormalige vliegbasis Soesterberg. Kleiner dan oorspronkelijk de bedoeling, maar net zo ambitieus is het streven.

Er komt nu daadwerkelijk een defensiemuseum op de voormalige vliegbasis Soesterberg. Eind januari werden Defensie en de Rijksgebouwendienst het eens over de omvang (kleiner) en de kosten van het project (lager). Als alles goed gaat, moet het museum in 2014 zijn deuren openen.

De plannen voor een nieuw museum bestonden al op het moment dat vorig jaar juni het terrein van de vliegbasis aan de provincie werd overgedragen. Defensie had en heeft de intentie de collecties van het Legermuseum in Delft en het Militaire Luchtvaart Museum in Soesterberg te concentreren op

een driehoekig stuk grond van het oude vliegveld, een plek waar nu al hangars staan en daaraan een defensiebreed thematisch deel te koppelen. Maar tot dusver liepen ambities en kosten uiteen. De oplossing lag in een kleiner plan met dezelfde ambitie. Er is geschrap in de organisatie, en daarmee in de te verwachten personeelskosten, het depot, de werkplaatsen en de ateliers. Er is tegelijk kritisch gekeken naar de stukken die gerestaureerd zouden moeten worden. Verder zijn ook onder andere het auditorium en het restaurant in omvang teruggebracht. Desondanks zal het nieuwe museum nog een respectabele grootte krijgen met naar schatting

30 duizend vierkante meter bruto vloeroppervlak.

Het defensiemuseum Soesterberg wordt onderdeel van een stichting, met als werktitel Nationaal Militair Museum waaronder ook de bestaande militaire musea in Den Helder, Rotterdam en Buren vallen. Het museum in oprichting wordt – en dat is een noviteit – als pps-project opgezet. Nadat in januari de vooraankondiging is gedaan, waarop al veel belangstellende partijen zijn afgekomen, volgt in april/mei de aankondiging: dat gebeurt via de formele lijn van de Europese aanbesteding. De Rijksgebouwendienst en Defensie mikken erop dat

daaruit later dit jaar drie partijen te voorschijn zullen komen waarvan één begin 2012 wordt uitgenodigd het project integraal uit te voeren.

CONCEPT

Van de marktpartijen wordt tevens verwacht dat zij voorstellen doen betreffende het onderhoud en de exploitatie. Hieronder vallen onder andere beveiliging, catering en schoonmaak. Dat is standaard bij geïntegreerde contracten. Nieuw is dat ze ook een ontwerp op tafel moeten leggen voor de eerste museale inrichting. Ze moeten in staat zijn een museumconcept te vertalen in een inrichtingsplan. Cor Vos van het ministerie van Defensie:

‘We willen ons laten verrassen door de markt. We sluiten ook niet uit dat er meer inrichters binnen één consortium worden ingeschakeld en dat er buitenlandse deskundigen op afkomen, zoals ook is gebeurd bij het Scheepvaartmuseum en Rijksmuseum.’ De marktpartijen hebben verder rekening te houden met activiteiten op Soesterberg die veel bezoekers trekken, zoals modelbouwdagen en dergelijke. Vos: ‘Het steekwoord is een publieksmuseum. We verwachten dat dit museum in de toekomst in trek is bij gezinnen met kinderen. Voor hen moet er wat te beleven zijn.’ In het toekomstige museum zal niet alleen de geschiedenis van de

Een van de hangars op de voormalige vliegbasis, gefotografeerd in de zomer van 2009.

Nederlandse krijgsmacht aan bod komen, maar ook de huidige (vredes) taken van missies in het buitenland. Ook zal een doorkijk naar de toekomst worden gegeven.

ECOLOGIE

Een ander belangrijk aspect van het defensiemuseum is de omgeving. Het ligt te midden van beschermde flora – eikenstrubben, schraal grasland – en fauna (vlinders, vleermuizen, klein wild). Vos: 'Er zal dus gedacht moeten worden aan een inbedding in de ecologische hoofdstructuur.' Soesterberg wordt namelijk als oase opgenomen in de groene long die aan de westkant van de provincie Utrecht gerealiseerd zal worden, met

daarin onder meer ook het landgoed van paleis Soestdijk. Het zou mooi zijn als de winnende partij de geest van de plek weet te vangen, het karakter van het gebied weet te handhaven en zo mogelijk te versterken. Met de omliggende gemeenten moet nog overleg gepleegd worden over de aanpassing van het bestemmingsplan – hoe hoog mag er gebouwd worden? En hoe wordt rood gecompenseerd door groen? De grootte van het terrein voor het museum is 45 hectare. Daarop staan nu hangars die, ook vanwege kostenbesparing, 'optimaal hergebruikt' zullen worden. De Rijksgebouwendienst en Defensie spreken nadrukkelijk van een

prestigeproject. Want hoe vaak wordt er in Nederland een nieuw museum neergezet en al helemaal op zo'n bijzondere plaats als de voormalige vliegbasis. Dat verklaart de grote belangstelling van marktpartijen bij de vooraankondiging. Dat belooft wat voor de officiële aankondiging in april/mei. *Met dank aan Jacco van de Vegte, Rijksgebouwendienst en Cor Vos, Defensie.*

ANDERE SMAKEN

Het nieuwe Nederlands Centrum voor Biodiversiteit wil tot de top 5 van de wereld horen

De stamboom van het leven herschikken

2010 is uitgeroepen tot het Jaar van de Biodiversiteit. En Leiden heeft grote ambities om dat aanschuwendelijk te maken. Er is nu een contract ondertekend dat de komst van het Nederlands Centrum voor Biodiversiteit mogelijk moet maken. Maar wat is biodiversiteit eigenlijk en hoe zien de collecties eruit. Alvast een blik in de depots van Naturalis.

TEKST: LINDA HUYSMANS
FOTOGRAFIE: CARY MARKERINK

Ladekasten vol met wel duizend exemplaren van de Apollovlinder. Planken die volgepakt liggen met mammoetbeenderen uit de Noordzee, elk met een kartonnen kaartje eromheen gebonden. Een tiental opgezette casuaries, de Australische variant van onze struisvogel die vrolijk vanaf de overkant van het pad naar zijn soortgenoot knipoogt. Bert Geerken, algemeen directeur van Naturalis geeft een rondleiding door het depot van zijn museum dat zelden toegankelijk is voor het grote publiek.

Meer openheid is een van de doelen die hij zich gesteld heeft voor het nieuwe Nederlandse Centrum voor Biodiversiteit. Als het NCB Naturalis,

waarvan hij de beoogd directeur is, in 2014 geïntegreerd is, heeft ook de niet-wetenschappelijke bezoeker meer en beter toegang tot de collectie. 'De formule wordt die van een meer open depot. Het publiek moet mee kunnen kijken met de onderzoekers en curatoren. Denk bijvoorbeeld aan onderzoekers die uit hun afgesloten laboratoria komen en in een glazen ruimte het museum hun werk gaan doen, zodat bezoekers kunnen zien wat zij doen en vragen stellen. Door gebruik te maken van nieuwe technologie is het ook mogelijk om contact te leggen met een schoolklas die bijvoorbeeld een preparateur op zijn vingers kan kijken.'

2010 is uitgeroepen tot het Jaar van de Biodiversiteit. Meer aandacht voor de soorten planten en dieren op aarde is hard nodig. Vergeleken met de natuurlijke afname vindt de achteruitgang in soorten inmiddels tot duizend keer zo snel plaats. Om dat een halt toe te roepen moet zoveel mogelijk kennis en middelen

gebundeld worden. De Nederlandse overheid heeft het Leidse Naturalis 30 miljoen euro gegeven om het Nederlands Centrum voor Biodiversiteit vorm te geven. Geerken: 'Om te beginnen komen de zoölogische en botanische collecties van het Zoologisch Museum in Amsterdam en het Nationaal Herbarium van

Wageningen en Leiden hier naar toe. De collectie van Utrecht is al in Leiden. Al die collecties gaan we in kaart brengen, integreren en digitaliseren. Zo krijgen we voor het eerst ons natuurlijk erfgoed als geheel in kaart en ontsloten. Het eindresultaat is straks vergelijkbaar met de Koninklijke Bibliotheek. Die verzamelt alle boeken die in Nederland verschijnen. Zo is bij ons straks van elke soort die in Nederland voorkomt of is voorgekomen, tenminste een exemplaar aanwezig, en vele uit de rest van de wereld' De collectie bestaat straks uit 37 miljoen objecten, variërend van een mug tot een olifant. Er zitten planten bij, dieren, fossielen, mineralen en

andere geologische objecten en van elke soort kunnen ook weer oneindig veel variaties zijn. Geerken wijst naar de eindeloze reeks lades met elk weer tientallen opgeprikte Apollovlinders uit de Eisner-collectie. 'Zelfs het kleinste verschil kan interessant zijn en nieuwe inzichten opleveren.' Maar het blijft niet bij het in kaart brengen van bestaande collecties, ze moeten ook toegankelijk worden, zowel fysiek als digitaal. Alle soorten worden voorzien van uitgebreide informatie. Daarnaast komt er een uitgebreide DNA-bank waarin de genetische structuur van alle bekende dieren en planten worden opgenomen. Bert Geerken ziet de oneindige mogelijkheden die dat

biedt al voor zich: 'Stel je voor, je loopt in het veld en komt iets tegen waarvan je niet precies weet wat het is. Je stopt een stukje ervan in een apparaatje dat de DNA ervan leest en je krijgt meteen informatie op je scherm over wat het is, foto's of zelfs 3D-beelden erbij en bronnen waar je meer literatuur kunt vinden. Maar het kan ook zijn dat je iets nieuws hebt ontdekt. Met behulp van die DNA kunnen we het niet alleen opnemen in onze collectie, maar ook bepalen waar het vandaan komt, bij welke groep organismen het hoort, etcetera. Door het gebruik van erfelijke structuur kunnen we de stamboom van het leven herschikken. We krijgen veel meer kennis en

inzicht over hoe de soorten zijn ontstaan, welke soort waaruit voortkomt'

De wetenschap zal een belangrijke doelgroep voor NCB Naturalis zijn, maar ook educatie zal veel aandacht krijgen. Hoe zit de natuur in elkaar en hoe kunnen wij daar mee omgaan? Hoe essentieel is een grote biodiversiteit is en hoe houden we die in stand? Maar ook vragen over behoud en verdwijning van soorten spelen daarbij een rol.

Ook bedrijven en overheidsinstellingen gaan gebruik maken van de kennis en expertise van het nieuwe Centrum. Nu al klopt de douane

regelmatig aan met de vraag om eens te kijken naar een dier of plant die iemand wil invoeren. Maar Geerken ziet ook toepassingsmogelijkheden voor bijvoorbeeld juweliers, die hun edelstenen kunnen aanbieden ter controle. 'Of denk aan het Nederlands Forensisch Instituut dat sporen wil laten onderzoeken. Die 30 miljoen euro is natuurlijk een forse investering van de overheid. Wij willen ons inspannen om een deel daarvan terug te verdienen.'

De initiatiefnemers zijn ambitieus. Het nieuwe centrum moet zich een plaatsje verwerven in de top 5 van vergelijkbare instituten ter wereld.

Ambitieuze, maar haalbaar, meent Bert Geerken. 'Zelf kan ik helemaal wegdromen in het Smithsonian Museum in Washington, maar dat is niet waar we met NCB Naturalis naar streven. Wij werken op Europees niveau samen met vergelijkbare organisaties. Zo hebben we sinds kort contact met een viertal instituten in Kopenhagen die bezig zijn hun collectie en kennis te integreren. Die schaal is vergelijkbaar met die van ons en we kunnen veel van elkaar leren. Ook nemen we deel in de samenwerking van het European Distributed Institute for Taxonomy en zo zullen er in de toekomst niet alleen op beleidsmatig en organisatorisch niveau contact zijn, maar ook op inhoudelijk gebied.'

Ook het virtuele netwerk, internet, zal in de toekomst een grote rol gaan spelen. Samenwerkingsverbanden met sites als soortenregister.nl, walvisstrandingen.nl, PGO's (particuliere gegevensverzamelende organisaties) maar ook met organisaties als TNO, het Wereld-

natuurfonds, Staatsbosbeheer, enzovoort. 'Met hen willen we kennis en collecties uitwisselen. Het in elkaar laten grijpen van wat er al is, zie ik als een belangrijke taak', aldus Geerken.

En er zijn meer dimensies te bedenken om de collectie te

ontsluiten en toegankelijk te maken voor een zo breed mogelijk publiek. Denk aan een natuur-historische invalshoek, maar ook een antropologische benadering zou interessant kunnen zijn, mijmert Geerken. 'Daar doen we als Naturalis nog vrij weinig aan, maar daar liggen genoeg mogelijkheden.'

De recente opening van 2010 als het Internationale Jaar van de Biodiversiteit vormde tegelijk het startschot voor het Centrum voor Biodiversiteit, dat in fases vorm zal krijgen. Met het in elkaar schuiven van de diverse collecties wordt meteen begonnen. In 2013 moeten alle collecties en alle mensen in

Leiden zijn ondergebracht, tijdelijk nog verspreid over drie gebouwen.

Er zijn plannen voor een flinke uitbreiding van het gebouw van het huidige museum. Geerken hoopt dat die al in 2014 kan opengaan. Dan zijn er ook nog plannen voor het lokale park dat de diverse onderdelen van

het nieuwe Centrum voor Biodiversiteit met elkaar en met de stad Leiden moet verbinden. Daarvoor moet onder andere een weg verhoogd worden, dus dat kost de nodige tijd. Als alle partijen meewerken zal naar verwachting in 2016 NCB Naturalis zijn voorlopig definitieve vorm gevonden hebben. 'Voorlopig',

zo formuleert Geerken het bewust, 'want eigenlijk beginnen we dan pas echt.'

ANDERE SMAKEN

Niet de boomwortels maar een folie die zijn elasticiteit kwijtraakt in de loop der jaren, is schadelijk voor het metselwerk in de beroemde vesting Naarden. Deskundigen hebben dat tot verrassing van iedereen vastgesteld. Een nieuwe blik op de ondergrond.

Onschuldige bomen

TEKST: FRANK VAN DE POLL
FOTOGRAFIE: ROBERT OERLEMANS

Vestingwerken Naarden juist gebaat bij vegetatie

De vesting in winterse omstandigheden

De bomen op de aarden wallen van de vestingstad Naarden werden lange tijd bestempeld als dé aanstichters van het verval van de vestingwerken en daarmee de veroorzakers van het vele restauratieleed door de jaren heen. Kappen dus, was meestal het devies, als er weer eens een deel van het monument opgeknapt moest worden. Maar nieuw onderzoek heeft nu aangetoond dat de zaken heel anders liggen. Bomen zijn juist een voorwaarde voor een duurzaam behoud van dit vestingwerk, dat een van de best bewaarde van West-Europa is. Vanaf 1953 is het eigendom van de Rijksgebouwendienst en sinds 1964 wordt de vesting in fasen gerestaureerd. En allemaal uitgevoerd volgens de modernste technieken en volgens de laatste inzichten.

Toch rezen er na de grondige aanpak in 2002 van Ravelijn 6, het vijfhoekige eilandje in de gracht voor de Utrechtse Poort, ernstige twijfels over de gebruikte restauratietechniek. Zoutuitbloei op het metselwerk en aarden wallen die begonnen te verzakken, er moest iets grondig fout zijn gegaan. Jan Kamphuis, adviseur A&A bij de Rijksgebouwendienst, licht toe: 'Bij de methode die tot nu toe werd toegepast, werden allereerst de wallen afgegraven waarbij de vrijgekomen grond in de gracht werd gegooid om een

natuurlijke dijk te verkrijgen. Dit werd gedaan om het water aan de voet van de muur weg te kunnen pompen zodat men het muurwerk waar nodig kon vervangen. Als dat klaar was werd er een folie op het metselwerk gelegd, op zijn plek gehouden door een natuurstenen plaat, die tevens als afdekking voor de regen diende. Daarna werd de grond uit de gracht op de folie gestort en in profiel van de 19de eeuwse wal gebracht. De bedoeling was dat het regenwater via het folie van de muur weggeleid werd en dat de muur, zowel aan de boven- als achterkanten, compleet droog zou blijven.'

HUMUSLAAG

Dat was de theorie. De praktijk bleek toch weerbarstiger. Want precies dezelfde zoutuitslag als op Ravelijn 6 zag men ook op bastion Orange dat in 1982 was gerestaureerd. En bij nader inzien bleek dat de delen van de vesting die nog niet waren aangepakt, deze schade niet vertoonden. Sterker nog, het oude metselwerk bleek er een stuk beter aan toe te zijn dan het nieuwe muurwerk. 'Op de wallen lag oorspronkelijk een tachtig centimeter dikke humuslaag dat als buffer diende voor het regenwater', legt Kamphuis uit. 'Tijdens de restauraties werd deze laag, samen met het dekzand van de wal, tijdelijk in de grachten gegooid. Als het weer op

zijn plek werd teruggelegd, had het zich vermengd met het zand waardoor de absorberende werking van de humus teniet werd gedaan. Het water liep nu langs de wal naar beneden en hoopte zich op aan de voet met als gevolg waterschade aan de onderliggende kruin van de grondkerende muur'.

Dat was nog niet alles. Verder bleek de folie de begroeiing tot een gezonde wortelvorming te voorkomen, waardoor de grond langzamerhand werd weggespoeld. Bovendien kwam men er ook achter dat de folie na twintig jaar zijn waterwerende werking verliest. In de folie zit namelijk een weekmaker die na verloop van tijd oplost waardoor de folie zijn elasticiteit kwijt raakt en uiteindelijk scheuren gaat vertonen.

'De mooiste ontdekking die we hebben gedaan was natuurlijk dat boomwortels geen schade aanrichten aan het metselwerk, maar er juist voor zorgen dat de omringende grond van de aarden wallen droog blijft', zegt Kamphuis. 'Het blijkt dat alleen de haarvaten van de boomwortels tegen het metselwerk van de grondkerende muren aanliggen. De wortels zelf zoeken juist het grondpakket rondom de muren op. In de muren zelf hebben ze niets te zoeken. We zijn ons daarom ook gaan afvragen wat nu precies de invloed van vegetatie is op metsel-

werk in het algemeen. Zou het misschien niet kunnen zijn dat er een positieve relatie tussen die twee bestaat? Dat in de zomer de bladeren het metselwerk beschermen tegen extreme temperaturen met minder kans op scheurvorming, om maar wat te noemen'.

Een symbiotische werking tussen boomwortels en metselwerk. Wie had dat gedacht? Vandaar dat de Rijksgebouwendienst diverse deskundigen heeft geraadpleegd, zoals TNO in Delft, Alterra, een kennisinstituut van Universiteit van Wageningen, en Van Hoogevest Architecten uit Amersfoort, om deze vraag verder te onderzoeken. En er wordt in het voorjaar door de Rijksgebouwendienst en de gemeente Naarden een internationaal symposium georganiseerd om de onderzoeksresultaten met anderen te delen, want er zijn nog wat vakgenoten, bijvoorbeeld in Duitsland, die nog niet helemaal overtuigd zijn van deze revolutionaire ommezwaai in de restauratie van vestingwerken.

ANDERE SMAKEN

TEKST: FRANK VAN DE POLL
FOTOGRAFIE: MAARTEN NOORDIJK

De oude rechtbank van Haarlem is een dezer dagen in oude glorie hersteld en opgeleverd (hierover meer in SMAAK-46). Een onderdeel was het 'houten' van panelen; beelden daarvan stonden in SMAAK-44, alleen bij het verkeerde artikel. Daarom nu het juiste beeld bij het juiste verhaal. Een kijkje in de keuken van specialiste Hannie de Keijzer.

Deuren voorzien van houtimitatie Precisiewerk in de Haarlemse rechtbank

Houtimitatie bestaat uit geschilderde houteffecten, als goedkoop alternatief voor het gebruik van echt hout. Typisch iets voor onze tijd, zou je denken, in een wereld waar kitsch en namaak de boventoon voeren. Maar nee. Houtimitatie werd al in de 17de eeuw toegepast, zegt Hannie de Keijzer. 'Het komt oorspronkelijk uit Italië en was een echt modeverschijnsel. De mensen vonden het mooi om decoratieve houtsoorten als mahonie, grenen, eiken en teak na te schilderen met hun natuurlijke nerf, glans en soorteigen kleuren. Je kon het vaak niet van echt onderscheiden'.

In Nederland werd voornamelijk houtimitatie van exotische en moeilijk verkrijgbare houtsoorten als palissanderhout aangebracht, meestal op eikenhouten deuren en kozijnen. De Keijzer: 'Vooral in kerken werd veel houtimitatie gebruikt omdat er op eikenhout belasting werd geheven. Maar in de huizen van de welvarende burger was het eerder bedoeld om de gasten met pracht en praal te overdonderen. Alles wat in het zicht was moest glimmen en glanzen'.

De Keijzer werkt op dit moment met haar bedrijfje Het Mooie Werk in opdracht van de Rijksgebouwen-

dienst in het voormalige Bisschoppelijk Museum, een van de vier gebouwen dat het Haarlemse rechtbankcomplex omvat. Inmiddels zijn alle deuren, gemaakt van hedendaags plaatmateriaal en brandwerende schotten, voorzien van een eikenhouten imitatie. Wie denkt dat dit werk er door de gemiddelde schilder even snel kan worden bijgedaan heeft het mis. Houtimitatie is precisiewerk, het is bovendien tijdrovend en vereist eindeloos geduld. De Keijzer legt uit waarom: 'Allereerst heb ik een okerkleurige, dekkende grondlaag aangebracht. Daaroverheen zit een acrylverf waarin ik de basis houttekening aanbreng. Dan komt er een laag olieglacie overheen, waarin de houtvlam wordt aangebracht, en tenslotte worden de deuren twee maal gevernist.' Specialistenwerk dus.

ANDERE SMAKEN

TEKST: XANDRA DE JONGH
FOTOGRAFIE: MAARTEN NOORDIJK

Desiree Palmen luisterde het Museum Volkenkunde in Leiden op met fotografisch werk dat is geïnspireerd op beelden uit bewakingscamera's. Omdat in SMAAK-44 de verkeerde foto's bij het artikel stonden, een herkansing in nr 45.

ANDERE SMAKEN

TEKST: XANDRA DE JONGH
FOTOGRAFIE: MAARTEN NOORDIJK

Desiree Palmen luisterde het Museum Volkenkunde in Leiden op met fotografisch werk dat is geïnspireerd op beelden uit bewakingscamera's. Omdat in SMAAK-44 de verkeerde foto's bij het artikel stonden, een herkansing in nr 45.

Van bewakingscamera naar kunst

Het veelvuldig gebruik van bewakingscamera's in het openbare dagelijks leven vormt voor Desiree Palmen (1963) de aanzet tot fotowerken waarin het thema camouflage de rode draad vormt. In haar camouflageseries verstaat Palmen de kunst om zonder Photo Shop mensen in alledaagse settings onzichtbaar te maken. Gestoken in haar camouflagepakken smelten de personen in haar werk als een kameleon samen met welke omgeving dan ook. Het oog van 'Big Brother' wordt vakkundig misleid. Wegvallen tegen een zebrapad of straatstenen, vrij maar ongezien zoenen met je minnaar op een bankje in het park? Geen enkel probleem. In de illusoire fotowerken van Palmen worden persoon en

omgeving een verlengde van elkaar. Soms bedrieglijk goed. Voor elk fotowerk ontwerpt Palmen op basis van foto's van de gekozen context een nieuw site specific pak en beschildert ze zodanig dat de drager van het pak volledig opgaat in de omgeving. Onder de oorspronkelijke bewoners van het gerestaureerde gastenpaviljoen van het Museum Volkenkunde in Leiden, zou de camouflagekledij van de kunstenaar waarschijnlijk gretig aftrek hebben gehad. Tot de jaren dertig van de vorige eeuw diende het paviljoen als een van de drie quarantainepaviljoens voor besmettelijke ziekten van het toenmalige Academische Ziekenhuis, dat sinds 1873 op het terrein was

gehuisvest. Twee paviljoens verdwenen; het derde bleef, kreeg uiteindelijk de monumentenstatus en werd onlangs fraai gerestaureerd tot gastenverblijf 'Het Paviljoen'. Door objecten uit de museumverzameling op de voorgrond te laten treden, verbond Palmen het camouflagethema van haar werk met de collectie van het Museum Volkenkunde. Voor de grote ruimte op de begane grond van het paviljoen maakte Palmen twee fotowerken, waarin houten Kalimantan figuren en maskers de hoofdrol spelen. Denkbeeldige museummedewerkers die met een karretje door een depot rijden, vallen samen met de inhoud die ze vervoeren.

Enthousiast over het werk van Palmen in de benedenruimte, besloot het Museum Volkenkunde tot de aankoop van nog vijf werken voor de vijf bovengelegen gastenkamers. Vier werken komen uit bestaande series, één fotowerk is nieuw en net als de werken op de begane grond gebaseerd op het museumdepot. Met name de kameleontische werken waarin mensen en boekenkast naadloos in elkaar overlopen of een in slaapgevallen figuur een wordt met een leestafel vol kranten, zal menig gastonderzoeker 's avonds uitgeput in bed aanspreken.

Bewerkte foto's van Desiree Palmen

Nederland gaat het redden

到上海

Op 1 mei gaat de wereldtentoonstelling in Shanghai open, maar gevreesd moet worden dat veel paviljoens niet klaar zijn. Zo niet Nederland. Dat heeft een ander probleem: hoe te ontsnappen aan het belegen imago van tulp, draaiorgel en klomp? Met andere woorden: een strijd tussen vorm en inhoud.

TEKST: MICHEL HULSHOF
FOTOGRAFIE: FRANS SCHELLEKENS

Onverwoestbare tulp ingezet ter promotie

Als ze aan het werk gaan op de bouwplaats van het Nederlandse paviljoen, plakken architect John Körmeling en constructeur Rijk Blok stevast een blauwe sticker op hun oranje bouwhelm. Daarop staat het door Körmeling ontworpen logo van 'Happy Street': een liggende rode acht die verwijst naar de vorm van zijn ontwerp.

Met het stickers plakken protesteren ze in stilte tegen het wat minder verrassende logo dat ambtenaren van de EVD hebben bedacht voor het Nederlandse Expo-paviljoen: een witte tulp op een oranje achtergrond met daarnaast de rauwe voetbalkreet 'Holland'. De neiging om Nederland te promoten als land van klompen en bloemen-

meisjes, blijft hardnekkig. In december werd vaderlands trots ook al van stal gehaald toen Eric Verwaal, Hr. Ms. consul-generaal te Shanghai, namens het Ministerie van Economische Zaken een nieuwe tulpensoort cadeau deed aan Shanghai Expo-directeur Hu Jinjun. De oranje bloem had de naam 'Zeeschat' meegekregen, een

rechtstreekse vertaling van de Chinese naam van Expo-mascotte 'Haibao'. Ach, je kan er kinderachtig over doen, dacht ik toen. Maar Nederland heeft nu eenmaal bollenboeren die in deze moeilijke tijden ook best een hart onder de riem kunnen gebruiken. Ik vond het dan wel weer ironisch dat mijn favoriete krant de

Happy Street wordt geleidelijk aan zichtbaar

Shanghai Daily, de bijeenkomst versloeg onder de kop 'Dutch treat', wat Engels is voor 'een sigaar uit eigen doos'. Hadden ze stiekem toch begrepen dat het ging om een handige promotieactie in plaats van een cadeau?

De tijd dringt voor veel landen op het Expo-terrein. De Chinese organisatie vreest inmiddels dat een op de vijf paviljoens niet af is voor de officiële opening op 1 mei, maar bagatelliseert dat ook meteen door te zeggen dat op de succesvolle Expo's in Hannover en Aichi ook tien procent van de paviljoens te laat klaar waren.

Nederland gaat de deadline wel redden. De afwerking van Happy Street leverde een maand vertraging op, maar inmiddels verplaatsen de kopzorgen zich van de bouw naar de invulling van het paviljoen. En daar is een hoop over te doen.

Wat begon als plaagstootjes over het logo, is inmiddels uitgegroeid tot

wrevel tussen opdrachtgever (de EVD) en de ontwerpers van het Nederlandse paviljoen op de Shanghai Expo 2010. Eind december gaf John Körmeling een interview aan GPD-correspondent Remko Tanis in Shanghai. Hij vreesde, zo vertelde hij, dat de Nederlandse inbreng op de Wereldtentoonstelling zou verwateren van innovatie op het scherpst van de snede tot 'Nijntje en draaiorgels'.

Wat was er gebeurd? Als lid van de groep die plannen bedenkt voor de inrichting van Happy Street had Körmeling talloze voorstellen gedaan om in het paviljoen Nederlandse projecten te laten zien die wereldwijd voorop lopen op het gebied van duurzaamheid. Elektrische automotoren, een superzuinige televisie-chip, een biovergister. Het paste allemaal in de doelstelling die Jan Peter Balkenende formuleerde toen hij het paviljoen in oktober 2008 in Shanghai onthulde. De Nederlandse bijdrage, zo meende de premier, moest 'de Nederlandse

creativiteit en innovativiteit laten zien in het gebruik van ruimte en energie, technologie, kunst en water.'

Maar helaas. De bovengenoemde reeks technologische uitvindingen, blijft in Nederland. Het ministerie van Economische Zaken zou ze hebben afgezegd, volgens Körmeling 'omdat het te saai zou zijn voor moeders met kinderen.'

Walter van Weelden, die namens de Nederlandse overheid de bouw van het Expo-paviljoen de afgelopen twee jaar coördineerde vanuit Shanghai, zit zichtbaar met de kwestie in zijn maag als we op een heldere woensdagochtend het Expo-terrein bezoeken. Het is voor hem een beetje schipperen tussen twee vuren: de EVD in Den Haag en de architecten met wie hij regelmatig in Shanghai op de bouwplaats staat. 'Ach', zegt hij vergoelijkend. 'John is een kunstenaar. Happy Street is voor hem meer dan een gebouw, het is een kunstwerk. Hij heeft een prachtig

paviljoen ontworpen. Als de opdrachtgever dan een andere opvatting heeft, is zoiets moeilijk te verkroppen. Ik snap zijn frustratie wel.' Blijft de vraag: heeft Körmeling niet gewoon gelijk? Als Nederland zich in Shanghai wil presenteren als vooruitstrevend en innovatief land, kan dat dan met tulpen, klompen en draaiorgels?

Uit eigen ervaring weet ik dat Chinezen Europa over het algemeen toch al beschouwen als het oude continent, met oude gebouwen en oude gebruiken. Leuk om als toerist in rond te lopen, maar niet zo modern en vooruitstrevend als de Verenigde Staten.

Iedereen die hier langer dan een dag rondloopt, weet het zeker: geen volk is zo verslaafd aan nieuwe gadgets, uitvindingen en vooruitgang als de Chinezen.

Ik zou er nog maar eens goed over nadenken, over die automotor, die televisiechip en die biovergister.

BOEKEN

DOOD EN LEVEN VAN GROTE AMERIKAANSE STEDEN, JANE JACOBS.
Uitgave SUN/Trancity.
Prijs 24,50 euro.

Beërven, genenpools, frequente straten en straatbuurten, het zijn zomaar wat woorden die voorkomen in het schier onleesbaar of anders slecht vertaalde boek van Jane Jacobs. Jacobs was vijftig jaar geleden een begenadigd publiciste/activiste die met een scherp oog keek naar de misstanden in de gebouwde omgeving. De reden om haar verzameling essays uit begin jaren zestig nu uit te geven is dat haar opmerkingen niet verouderd zijn – in feite voorspelde Jacobs al de mislukkingen van grootschalige stedenbouw (de Bijlmer), bezong de kracht van de stad (anonimiteit) en legde verbanden tussen criminaliteit en gebrekkige stadsplanning. Dat haar blikveld in het boek zich beperkt tot de Verenigde Staten is voor een deel bezwaarlijk. Sommige aspecten spelen doodeenvoudig niet of nauwelijks in Europa, zoals getto-vorming, gated communities en grootschalige winkelcentra die buiten de binnensteden geplaatst worden.

Jacobs lijkt niets te zijn ontgaan. Ze beschrijft het belang van een goede voetgangersvoorziening (zodat er spontane ontmoetingen kunnen plaatsvinden), is geen voorstander

van saamhorigheidsgevoel, want daarvoor is het dorp uitgevonden en vraagt zich af waarom achterbuurten opkomen en maar niet verdwijnen. Haar verklaring is nog steeds valide: wie het beter heeft, trekt weg.

Terecht waarschuwde Jacobs (die in 2004 overleed) voor al grote ingrepen in de oude steden: grote blokken kunnen je route letterlijk en figuurlijk blokkeren. Ze beschrijft bijna aandoenlijk hoe je onbewust een route uitstippelt die prettig is, zonder dode hoeken, met wat winkeltjes onderweg en lange straatwanden vermijdend. Bij een buurtpark, schrijft ze, hoort een voorziening te zijn, een cafeetje of drugstore zodat moeder en kind van tijd tot tijd naar de wc kunnen gaan, in plaats van de burens lastig te vallen. Oude gebouwen zijn nodig om de stad karakter en identiteit te geven, een open deur die voor Europeanen niet herkenbaar zal zijn.

Maar wat een straf is het om Jacobs te lezen, ook al heeft ze het vaak bij het rechte eind. Onbegrijpelijke passages, rare ouderwetse woorden zoals mettertijd en priklimonade, wat gewoon als frisdrank vertaald had kunnen worden. Een willekeurige zin dan om je mee te vermaken. 'Ik zie geen reden om aan te nemen dat negerachterbuurten niet eveneens kunnen regenereren en bovendien sneller dan de oude

EXPOSITIES

achterbuurten, indien de werkzame processen begrepen en gestimuleerd worden.'

Jacobs had niet alleen beter vertaald maar ook beter hertaald moeten worden.

NIEUW NIEUW-WEST
Expositie tot en met 13 maart bij Arcam, Prins Hendrikkade 600 Amsterdam (bij Nemo).

Ooit – in de jaren vijftig en zestig – waren de westelijke tuinsteden van Amsterdam een icoon van voorbeeldige, want overzichtelijke stedenbouw. Lange zichtlijnen, een goede verdeling tussen groen en bebouwing, afwisseling tussen hoog- en laagbouw en een gedifferentieerde bevolkingssamenstelling. Vanaf begin jaren tachtig kwam de kladerin: Geuzenveld, Slotervaart, Bos en Lommer en Osdorp bleken als een magneet kansarme groepen aan te trekken, nadat de echte Amsterdamers waren vertrokken naar Almere of Purmerend. Ineens waren de woningen te klein, althans niet berekend op grote gezinnen die er een andere cultuur op hielden. Bovendien was er weinig variatie in het woningaanbod, vonden de corporaties. Vanaf dat moment werd er toegewerkt naar een totale ontmanteling van de tuinsteden, die voorzag in een beter gebruik van plantsoenen en een gedifferentieerd

woningaanbod: niet alleen huur maar ook koop. Dit zou de bewoners, met name de opkomende allochtone middenklasse, meer en langer aan hun wijk binden.

Hele stukken Slotervaart werden gesloopt en vervangen door warm aandoende baksteen appartementencomplexen, rondom binnenhoven en pleinen. Fotograaf Luuk Kramer, die veelvuldig voor SMAAK fotografeert, legde de verandering van Nieuw West vast; het resultaat is nu te zien in Arcam Amsterdam. Met witte handschoentjes mogen de foto's door de handen gaan. Daarnaast hangen in het midden van de zaal opgeblazen foto's van de meest significante veranderingen van Nieuw West. Wat ooit schotelcity werd genoemd, is geleidelijk aan omgetoerd in een omgeving die geen achterstand of verval meer uitstraalt. We zien beschaafde woningen, keurige trottoirs en een verfijnde architectuur. Een van de hoogtepunten zijn de reliëfs die architecten Köther Salman. De anonimiteit van vroeger is ingewisseld voor een sprekende architectuur waar de bewoners wel trots op mogen zijn. Het is een aardige balans die Kramer opmaakt, waarbij je hooguit een kanttekening kunt plaatsen. Nieuw West lijkt op deze foto's vrijwel een stadsdeel zonder bewoners,

afgezien van een enkele Marokkaanse moeder op straat. Wie rondloopt op het Bos en Lommerplein of Lambertus Zijlplein krijgt een ander beeld, dat van een levendig stadsdeel waar de oude bewoners moeiteloos zich in een nieuwe omgeving lijken te hebben geschikt.

Bij de expositie is een fotoboek verschenen met essays van Theo van Oeffelt en Bernard Hulsman (uitgave Thoth).

MEMORY TRACES
Expositie tot en met 17 april bij Johan Deumens Gallery, Donkere Spaarne 32zw Haarlem

Van fotograaf Cary Markerink (die ook geregeld voor SMAAK werkt, onder meer in dit nummer) verscheen een monumentaal fotoboek, Memory Traces, dat ons voert naar oorlogsgebieden en traumatische landschappen. Sarajevo, Tsjernobyl, de Bikini-eilanden, Hiroshima en Nagasaki maar ook My Lai in Vietnam werden door Markerink in beeld gebracht, plekken die wonden hebben geslagen in de menselijke geschiedenis. Hier werden bommen gegooid, onschuldige burgers gedood of de vreselijkste gifstoffen gedumpt, wat soms onwaarschijnlijke landschappen heeft opgeleverd. Het lijkt het antwoord op een vorig project van Markerink, de onschuldige documentatie van het dorp

Nagele. Hier gaat het om beladen (stads)landschappen gaat. Het boek meet 30 bij 40 centimeter en is daarom niet gemakkelijk in de hand te houden, maar ja wat Markerink heeft vastgelegd, is ook geen gemakkelijke kost.

GERMAINE KRUIP
ONLY THE TITLE REMAIN.
Expositie tot en met 11 april, de Paviljoens, Odeonstraat 3 Almere.

Germaine Kruij maakte voor de Rijksgebouwendienst twee installaties, een tijdelijke waarbij ze de ramen van het Rijksmuseum 's avonds telkens liet oplichten, waardoor het leek alsof er in het lege gebouw een feestje plaatsvond, en een blijvende: de entree van het ministerie van Algemene Zaken in Den Haag. Deze is opgedeeld in compartimenten die heel subtiel van licht veranderen als je er door heen loopt. Voor het eerst is er nu een overzichtsexpositie aan het conceptuele werk van Kruij gewijd, in Museum de Paviljoens in Almere. Opnieuw zijn veranderend licht, ruimtelijke interventies, spiegelingen en weerkantsingen het thema. Een van de interessantste onderdelen is haar interpretatie van een werk van Theo van Doesburg, een ruitvormige mobiel van spiegelvlakken die bij het draaien en kantelen een schaduw op de muur tovert waardoor de horizontale en verticale lijnen van De Stijl zichtbaar worden

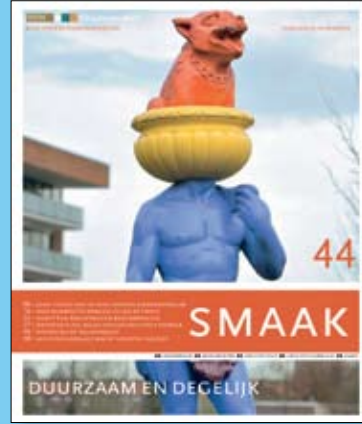
– alleen niet in kleur. Kruij zegt ter verantwoording in de brochure bij de expositie dat het haar te doen is om de wortels en inspiratiebronnen van de kunstenaar te ontdekken. 'Van Doesburg experimenteert op een vrije wijze met de door Mondriaan gevestigde compositieprincipes.' En Kruij pakt de draad van Van Doesburg dus weer op door er een experiment aan toe te voegen.

In de langwerpige ruimtes van De Paviljoens is het eerste dat je als toeschouwer treft de lamellen in het plafond waarboven een lichttrail schuift zodat er telkens een ander licht- en schaduwpatroon op vloer en wanden voelt. Dat is typerend en kenmerkend voor het werk van Germaine Kruij: ze tast de ruimte af, maakt het voelbaar en levendig, waardoor je als toeschouwer nog meer bewust raakt van het driedimensionale vertrek waarin je je bevindt. Omdat de gang van Algemene Zaken niet voor iedereen toegankelijk is, is het waard naar Almere af te reizen om die ruimtelijke ervaring te ondergaan: een spiegel op en van de werkelijkheid.

ANDERE SMAKEN

TEKST: JAAP HUISMAN

UITGAVEN SMAAK 2009

SMAAK-40

HET MERK RIJK

- Vooruitblik opening ministerie Financien
- Abseilers op de Hoftoren
- De Voorziening: waar laat je de rokers?
- Interview met Peter Noordanus, AM
- Sloop CBS-kolos wordt overwogen
- Jong talent tobt met Europese aanbesteding
- Kunst Jurriaan van Hal bij Landbouw
- Shanghai 2010: expoterrein wordt ontgonnen
- Studio Dumber over het merk Rijk
- Nathan Coley's kunst bij Scheepvaartmuseum
- Rijksgebouwendienst en Defensie overwegen samenwerking
- Windwijzer Rudy Luyters op HCO
- Uitbreiding Mesdagkliniek Groningen
- Inventarisatie monumenten
- Toegepaste kunst op jaren vijftig-panden
- De fiets is vergeten element in prachtwijken
- BOEKEN: Wim Quist, Vinex-Atlas, Maak ons land, Bert Nienhuis
- NASMAAK: Bas Schildt, hoofd facilitaire zaken PI Rotterdam

SMAAK-41

TERREIN WINNEN

- Nicolaas Matsier over Paleis van Justitie Amsterdam
- Agenda van de drie rijksadviseurs
- Rijksmuseum graaft onder onderdoorgang
- Rijksverzamelgebouw op terrein Utrechtse kazerne
- Shanghai 2010: de eerste tegenslag
- Verbouwing ministerie van VROM
- Zakelijke unit op terrein RIVM
- Videokunst bij COVM Utrecht
- Interview Coen van Oostrom, OVG
- Sleutelprojecten hebben baat bij crisis
- Opnieuw stukje Veenhuizen gerestaureerd
- De Voorziening: ICT
- Paleis Soestdijk tot in detail onderzocht
- Missiewerk kunstadviseurs ARBM
- Wandkleden in brug gerechtsgebouw Amsterdam
- Omgeving aangepast met nieuwbouw Europol
- BOEKEN: Era Bouw, Le Medi, De Tekening, Hermitage Amsterdam
- NASMAAK: Ruud Bakker, projectleider stedelijke ontwikkeling Den Haag

SMAAK-SPECIAL

MINISTERIE VAN FINANCIËN

- Eerste proeve van pps
- Interview Jeroen van Schooten
- Effect op de omgeving: aanpassing Korte Voorhout
- Een record hoeveelheid glas in de gevel
- Landschapsarchitect Michael van Gessel
- Portret van de ambtenaren op Financien
- Kunst Johan Tahon in het atrium
- Mels Crouwel over het proces
- Projectdirecteur Jos Nouwt
- Sloop en nieuwbouw gingen gelijk op
- Ontwerp van Vegter was achterhaald
- Sigrid Pikker namens de Rijksgebouwendienst over pps
- NASMAAK: Sietske Bergsma, plaatsvervangend projectleider

SMAAK-SPECIAL

RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED

- Een uitvinding in Amersfoort
- Interview Juan Navarro Baldeweg
- Van twee diensten naar een rijksdienst
- De technische onderbouwing
- Interview directeur Cees van 't Veen
- Profiel van de RCE-medewerkers
- Guido Geelen maakte eigentijdse Laocoon Groep
- Interieur van OTH
- Jo Coenen over een langdurig megaproject
- Gemeente Amersfoort heeft er een icoon bij
- Bibliotheek heeft een nieuwe rol
- De eigen collectie van de RCE
- Rol van de Rijksgebouwendienst
- Kunstcentrum KadE tweede gebruiker van het gebouw
- NASMAAK: Farid Azarkhan, projectleider bouw

SMAAK-42

PALEIS OP DE DAM

- Sluiting van acht gevangenen verwacht
- Paleis op de Dam tot in detail vastgelegd
- Betrokkenen over de 'geruisloze' restauratie
- Reiniging van de gevel is sluitstuk
- Krijn van den Ende over achtergronden restauratie
- Nicolaas Matsier: een vreemd object in de stad
- De ontdekkingen van Anne van Grevenstein
- Staatslieden kunnen er nu logeren
- Nieuwe bestemming vliegbasis Soesterberg
- Kantongerecht Deventer
- Rijksgebouwendienst gaat duurzaam inkopen
- Operatie Rijksmuseum: record aantal bouwvallers
- Shanghai 2010: vorm Happy Street wordt zichtbaar
- Interview Kees Christaanse over biennale
- Forten opgeknapt in Naarden
- Boek belicht werk gebroeders Metzelaar
- Kunstwerk duo Broos bij RIVM
- NASMAAK: Ernst Veen, directeur Hermitage/ Nieuwe Kerk

SMAAK-43

DE OMGEVING

- Nicolaas Matsier over de toren van Goedereede
- Centrum voor Biodiversiteit in oprichting
- Profiel RIVM voor verhuizing naar Utrecht
- Interview Maarten Hajer (directeur planbureau voor de leefomgeving)
- Fotoreportage bouwschuttingen
- Gedetineerden Overloon maken zelf kunst
- Holland Village China palet van monumenten
- Herbesteding Blokhuispoortgevangenis
- Leefklimaat scholen kan beter
- Rijksmuseum volop in de steigers
- Interview Hans Kollhoff over BZK/Justitie
- Shanghai 2010: Kormeling neemt poolshoogte
- Gevangendoor en Willem V delen entree
- Interview Judith van Kranendonk, OCW
- William MacDonough over duurzaam VROM
- Foto's Wilschut bij Rijkswaterstaat Goes
- Interieur KLPD Amsterdam
- BOEKEN/EXPOSITIES: Architectuurbiennale, ambassades
- NASMAAK: Rien Schouten, plv directeur Meermanno

SMAAK-44

DEGELIJK EN DUURZAAM

- Nicolaas Matsier over Meermanno
- Onderzoekslab helpt jonge architecten
- Interview Kees Rijnboutt
- Reiniging gevel Paleis op de Dam begonnen
- Kunst in de prachtwijken
- Debat over wijziging wet op de Architectentitel
- Getuigenissen over ontstaan ministerie VROM
- Modernisering Monumentenzorg
- John Habraken over flexibele casco's
- Belastingdienst Utrecht in 2 kantoren
- SenterNovem in gerecycled kantoor
- Fotoreportage 'Bijlmerbajes'
- Paleis Soestdijk deel landschapspark
- Rijksfaciliteiten op Bonaire, Saba en St. Eustatius
- Kunst Museum Volkenkunde
- Jachthuis Sint Hubertus wacht boeiende restauratie
- Nieuwe entree museum Meermanno
- Dobbelman wint Gouden Piramide
- Shanghai 2010: het Amerikaans paviljoen
- BOEKEN/EXPOSITIES: Mooi Europa, Ring A10
- NASMAAK: Andre Regtop van CJIB Leeuwarden

Wite de Savornin Lohman curator Paleis Soestdijk

De fototentoonstelling 'Beatrix op Soestdijk' is een eerbetoon aan de koningin ter gelegenheid van haar dertigjarig regeringsjubileum. Wite de Savornin Lohman stelde de tijdelijke tentoonstelling in het paleis samen. Smaakt het naar meer?

'Vorig jaar hadden we al de expositie 'Juliana op Soestdijk' ter gelegenheid van haar 100e geboortjaar. We hadden vaker de wens van het publiek gehoord om wat meer privé van de familie te laten zien. Veel persoonlijke zaken zijn hier niet meer, maar we geven het huis een meer menselijk gezicht door deze fototentoonstellingen. Beatrix op Soestdijk geeft een beeld van hoe de kroonprinses opgroeide in het huis van haar ouders. Ik hoor hele enthousiaste reacties van de mensen. Weet je nog? Kapsels en brillen uit de jaren vijftig, dat is heel herkenbaar voor veel bezoekers.

De foto's komen uit het archief van de Rijksvoorlichtingsdienst, het Nationaal Archief en het Koninklijk

Huisarchief. Mijn collega's hebben de eerste selectie gemaakt, ik maakte de uiteindelijke keuze van 48 foto's. Hoe? Het gaat allemaal over Beatrix en Soestdijk, maar daar binnen zijn thema's te vinden, zoals bordesscènes of de kleine prinsesjes in de tuin, foto's met haar ouders enzovoorts. Het is de kunst de écht leuke eruit te halen.

Eén foto vond ik zelf heel mooi: Beatrix als peuter met een karretje in de tuin. Aan die foto kun je zien dat het geen persfoto is. Hij is gemaakt door prins Bernhard in 1939, gewoon een intieme foto van een klein meisje dat blij op haar vader afloopt. Ook bijzonder zijn de staatsieportretten die we levensgroot voor de ramen hebben gehangen. Daar valt het licht zo mooi doorheen. De koningin is zelf nog niet komen kijken nee, maar ze is van harte welkom natuurlijk.

We proberen met dit soort exposities de bezoekerscijfers hoog te houden. Het is leuk om mensen te

verleiden om naar Soestdijk te komen en steeds andere doelgroepen aan te spreken. Het is tenslotte het laatste jaar dat het kan. Na de televisieserie over Bernhard, Schavuit van Oranje, zijn er heel veel rondleidingen via internet geboekt. Deze week (laatste week van januari, red.) hadden we er drie keer zoveel als normaal. De fotoexposities werken ook heel goed als publiekstrekker. Vorig jaar zomer hadden we de Ferrari van Bernhard; daar kwam weer een heel ander publiek op af, vooral vaders en zonen en opa's met kleinzonen.

Ik vind het niet jammer dat de openstelling na dit jaar afgelopen is. Het is juist de kracht dat dit een tijdelijke openstelling is. Dit moeten we niet tot in lengte van jaren doen. Het gebouw is intensief bewoond geweest en is toe aan grondige restauratie. Maar dat moet je alleen doen als je weet wat de bestemming wordt. Dat is nog niet bekend. Soestdijk is een leuk huis, maar geen museum. We hebben natuurlijk ook

al een Oranjemuseum: paleis Het Loo en dat is een stuk groter. Hier wordt het al snel filelopen als het wat drukker is.'

TEKST: MARIANNE SCHIJF